
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

श्री. वे. घाटे शास्त्री

अविवक्षितत्वादिति। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयेत्यर्थः। अनुकार्यप्रती
तिसुसाहश्यसंबंधेन न त्वभिधाव्यापारेण। अर्थवत्सूत्रे च तत्त्या। अर्थवत्त्वं विव
क्षितं। न तु यथा कथंचित्। अपदं न प्रयुंजीतेति निषेधस्त्वनुकरणातिरिक्तवि
षय इति भावः। नन्वेतेति। दीर्घे हलां ग्रहणं स्यात्। तथा झल्प्रतिषेधे शकारप्रति
षेध इति वार्तिकोक्तदोषः॥ अगृहीतशक्तिकत्वादिति जनितबोधत्वाच्च न पुन
र्बोधः श्रीः। अनित्याहीति। अर्थवत्ताविवक्षया विभक्त्यभावेन पदघटितस्यैव वा
क्यत्वात्प्रकृते तदभावात्त्वित्यमेतत्। विभक्त्यंतपदसजातीयघटितत्वेन वाक्यत्व
तत्तु क्यत्वाभिप्रायेण वा कथंचिद्घज्यमित्यप्याहुः॥ कालसमवायादिति। कालसम
वधानानुष्ठितज्योतिष्टोमादीनां फलाजनकत्ववत्तयोच्चारितपदस्यापि पुराप

दत्वाभावात्त

२६

गा॰ को॰ टी
१

जनकत्वानापत्तेः। प्रसाध्यत्वं प्राप्तं संनिवर्त्यत इति भावः। सुजातेइति। द्वावेकारौकारावे
तयोरेतवमतेइत्यर्थः॥ अर्धौकारस्तु न पूर्वेष्वाश्वलायनानामपीति बोध्यं। एतेनार्धौ
कारस्याश्वलायनानामपि सत्त्वेनैव कारोसंगत इति परास्तं॥ एषा इंद्रैशसामण्णी
दिति। वृद्धिरादैच् पूर्वौ तु ताभ्यामैच्चत्युतावैच्च इत्याधर्षे एषा इंद्रे शस्यावश्यक
त्वाचिंत्यमेतत॥ तन्नेति। अश्रुतार्थान्वयानुपपत्त्यायावतश्रौतोपपादकं कल्प्यं। तच्च
संनिहितमेवनासंनिहितमित्येडुविषयकमेवज्ञापकं [illegible]नाकारादिविषयकमिति भा
वः। नाज्झलाविति प्रत्याख्यानपरमाष्यमपियोगवि[illegible]गरूपापलाधिक्यात्सावर्ण्याप्र
प्रसक्तेः सम्यगेवेत्याहुः। सावर्ण्येपीति। दीर्घैरासहेत्यादिः। ज्ञापक इति। ईदूदेद्द्वित्यत्र वस्य
मारारीत्यानिंत्यमिदं। एकरवेति। सएवायमिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वोकारैः प्रयोज

१

यतीत्यादिप्रयोगाच्चेति भावः। निवर्तितत्वादिति। पूर्वसंख्योत्तरपौरपामुख्यपावाबाध्य
तइति भावः। जातिस्फोटेति। ननु तदाश्रया शास्त्रप्रक्रियेति भावः। सा वर्णेति॥ सा वर्णादि
व्यवहारस्तु ध्वनिगतदीर्घत्वादिभिः काल्पनिकं भेदमाश्रित्याहुः। अवयवत्वादिति। वि
वृतत्वाभावादित्यभिमानः। अविशेषेणेति। संवृतस्याणुदित्सूत्रे ग्रहणाऽसिद्धत्वाभावा
दिति भावः। न जात्यध्वनीति। वर्णानित्यतापक्षे इदं। तेन न तज्जातीयेति। नन्वेकस्मि
न् जात्याश्रये तन्निबंधनकार्यसिद्धौ शास्त्रं चरितार्थं किं प्रत्याश्रयं तेन कार्येन प्रयुंजीतेति वा
च्यं। सामान्यशास्त्रस्यापवादकमंतरेण विशेषोपसंहाराभावात् नियतविशेषोपसं
हारेऽन्यत्र सर्वत्र कार्यप्रसक्तेरनिवारणादित्याहुः॥ ननु जातिनिर्देशेऽप्येकत्वस्याविव
क्षितत्वादिति ग्रंथविरोधोऽत आह। अर्थेति। अर्थाध्याहारेति। तद्वदत्रेति भावः॥
क्तत्वादिति। यद्यपि पदस्याध्याहारो नामानुमानं उपनीतभानं वा तथाप्य तस्मिन्न्स

रो
न

3

स्यपिलोपोऽप्रयोगोऽश्वास्येव तथापि हृशेरुच्चारणमात्रे प्रयोगाभावात् ज्ञानमात्रे प्र
योगाच्च स्थानपदस्य च स्थाने स्थितिर्वर्तते न तु ज्ञायत इत्यर्थात्तथा ज्ञानेपि अनुपप
त्तितादृ वस्थेनार्थाध्याहारज्ञापकत्वात्। अप्रयुज्यमानस्यातिप्रास्यानुमं द्वोधा
र्थेतिन कश्चित्तु द्वोपद्रवः। अन्यथा। साह श्यास्य संबंधेनोपस्थितस्य शाब्दबो
धाविषयत्वे इत्यर्थः। प्रत्ययलोपेइत्यादि निर्णप्रत्ययस्यानुमानिकादि ज्ञाने किंतु
तद्भावेप्यातिदेशात्कार्यसिद्धिरिति दिक्। दीर्घं संपद्येति। अचुत्वसंपादनद्वारेत्यर्थ
भुतो यथोति। तद्विधावच्च इति परिभाषणात् स्वरसंधिस्थत्वाच्चा एवं चेति। उ
परे शसतीत्यर्थः। कथं विदिति। अचुत्वज्ञापनद्वारेति भावः। समुदायस्य कुकार
स्य लकारादेशे तु अनुत्वस्य स्थानेऽपल्लाश्रयत्वात् अस्रुते न्यायेन प्रवर्तेत। अरवत इ

तिन्यासे स्थान्यलोऽश्रितत्वात्स्थानिवद्भावेन निषेधश्च स्यादत आह ॥ रिपस्येति ॥ क
र्तव्य एवेति । प्रागुक्तप्राचामिति योगविभागेन सिद्धे इदमपि स्पर्ध्य एवेति ल्वकारो
पदे सफलं चिंत्यमेवेति भाति ॥ अष्टम इति प्लुतावैच इदुताविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमे
तत् । प्रत्याख्यातमेवेति । भाष्यकारैरित्यर्थः । तथा च भाष्यविरोध एवेतरं गीका
रे दूषणमिति भावः । वानर्वर्तीमपितीति । अर्धैकारादेः सत्त्वेपि वर्णपरे शेदीर्घो
च्चारणासामर्थ्यात्तस्य वा कालइति संज्ञाविधानेन तेनास्य ग्रहणोऽह्रस्वविधिवि
धेयतायाएवाभावादिति भावः । अकारेणेति । सहि परत्वेनाकारकीरस्थान्यंत
रतमत्वात्प्राप्तः । एदोताविति । नवं तावत्स्पर्ध्यसाधकावेवेति बोध्यं । तस्यैवेति । इ
ध्यादौ तपरत्वनिर्देशेनेत्यादिः । स्यादेवेति । प्रत्याहारेषु तदावपवाच्ये षुनिरूढलक्ष

को॰टी॰
॥२॥

शोतिपक्षेपि तुल्यमेतत्। तस्य तावद्वक्ष्ये रकारानादित्याहुः॥ दीर्घपीष्टमिति। तपर
सूत्राप्रहृत्येतिभावः॥ रकारोत्रेति। तपरसूत्रे प्रतिजश्चस्यासिद्धत्वात्संकारधका
रावेवेतिभावः॥ इरुतमिति॥ हलइतिदीर्घनिहत्येतिभावः॥ ननु तिदिति। नचस
रितार्थमेव तस्यात्॥ संज्ञायांतित्वप्रयुक्तफलादर्शनात् तित्करितमित्यस्यसाद्वा
त्तितिन्वारितार्थ्याच्चसासात्फलवती त्संज्ञा शास्त्रस्यचरितार्थत्वाच्च भाष्यप्रामा
रापाच्चादेशतकारेइसंज्ञाप्रवृत्त्य[illegible] भावइत्याहुः॥ सामर्थ्यमिति॥ भाष्यमानस्याणु
कारस्यसवर्णग्राहकत्वमतेइदंमतांतरे प्युच्चारणार्थत्वेननतद्विरहोबोध्यः
।स्वरभ्युपेत्यवारएवेति। दिवउदित्यत्रउकारांशे तपरसूत्रेदकारप्रश्लेषांशेन्वेति॥
नाश्रइति। नचयङ्लुकिफलंतैदःस्तभाष्यप्रामाण्येनतस्माद्यङ्लुगेवनास्ती

॥२॥

तिवत्कुंशाकरत्वात्॥ऋग्रंशाशीति॥अस्वतंत्रस्वतंत्रेत्यर्थः॥उरित्यवयववषष्ठ्यंतरेफस्यविशे
षणं॥तथाच भागयोरेवस्थान्यादेशभावः॥उरिवस्थानित्वेसं स्वरस्यलादेशःस्यात्त
दाह॥ऌपेक्रकारेति॥पक्षेराकारइति॥इतरांतरतमाभावात्स्थानेसाम्यादित्यर्थः॥
नन्वतमवर्णोनास्तीति वाच्यं॥भक्तिपक्षेप्रतिलस्यलस्त्वराप्रेत्वमस्तितिसंभवेतमव
र्णश्रप्राश्रीयते॥ननुशास्त्रप्रवृत्तिर्बाध्यते॥गुणलोपप्रधाननिवृत्तयोगात्॥आह॥ति
पक्षेत्वेकमेवलस्त्वरांसर्वांगोपसंहारेणप्रवर्ततइति॥ह॥चित्तत्तरतमेन्वरितार्थस्मृ
नेनप्रवर्त्तेतित्स्यादितिरिक्त॥घप्रमाणानेति॥इदंतुप्राचामनुरोधात्॥तस्यभक्ती
ति॥नद्रुःहृदरः हर्य्यनुभवः॥रेफस्येति॥अनन्विचेतिप्राप्ते॥अशेषइति॥अन्यथातद्धि
षयलस्त्वरास्यतत्प्रवृत्तिर्वाविषयप्राप्तिरितिभावः॥विरहेति॥अन्यथातस्यैवय
प्राप्तेर्विपरीतंनियमबाधःस्यादितिभावः॥इहेति॥इकोयणिस्यादौभक्तिपक्षा

कौ॰ टी॰
॥४॥

अवर्णः। पाशित्वस्यातएवेत्यादिः। उपध्मानीयोपधेति॥ पकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः ॥ असिद्धत्वादिति। यद्योगे इदं। अकुत्वेति। इदमुपलक्षणं। अपदान्तविषयेऽत्वे सपि बोध्यं। अन्तरङ्गे वोढ्जेः क्विपि संयोगान्तलोपे ऽप्यनुदिति॥ अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्न फलभेदः॥ कथं दका रेति। यदि तु निपातनात् झलां जशि सप्रत्ययेऽनानन्तर्यं तमोऽपि वकारो भवतीति विज्ञायते तत्र स्थानकृच्छ्रि इति षड् इति ध्येयं। ऊर्जेति। किं यमितत्र। प्रुतो नस्यादिति। रोपधत्वेन तस्य योज नं। अप्रत्ययेति। विशिष्टस्य प्रत्ययत्वे संभवति प्रत्याहारग्रहणे नित्यर्थः॥ ज्ञापकादिति। अन्यथा प्रागार तु सरन्तुरित्यादावङ्गत्वादेव गुणसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। सत्रद्वयमि ति। अन्यथा नेत्यत्र विशिष्टप्रत्याहारग्रहणस्य वङ्गुवचनस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः॥ आरम्भणादिति। घशब्दे नकुयदिति॥ एतेनल्कारान्तानामधानवः संभवत्यपि वैलपासं॥ घशब्दसाहचर्यात्त्र न तरसम पौघशब्दोवेति संशयः॥ घशब्दस्य ग्रहणमिति सिद्धान्तः। अन्वकशब्दसाहचर्यात्

॥४॥

क्तित्वेनाभ्यर्हितत्वादीर्घविधीयामितिवत् पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये परनिपातकरणात्त्वनप्रस
यस्य ग्रहणामिति चिंत्यमेतत्। प्रविशेषादिति। उभयोरपरत्वेन विनिगमनाविरहः। रोरीति
।बहिरंगत्वेन परत्वासिद्धत्वेपि यथोद्देशपक्षे रात्। यं ग्रंथः। प्ररात्। ग्रहस्येति। धातुग्रहणस्य
ज्ञापकता रवंडनपर भाष्यप्रामारोपनारात्। ग्रहणस्य च तत्परतस्मामारोपनानन्निधाना
त्लकारे परादेशाप्रवृत्तिश्चित्समेवं तत्। सोस्यादिरितीति अकारस्यानुबंधत्वेन लोपस्य
न्नाप्राप्तात संनिधानात् हलसंज्ञायामेतत्तदोरिति सुलोपः स्यादिति भावः। गुणाना
मिति।। तथाचानुनासिकस्य हलत्वेपि निरनुनासिकस्य तदभावः सिद्धस्यचेति भावः
।।नेरकत्वेनेति। ननु मामस्त्रायस्वेति प्रयोगेऽत्रानुनासिक इत्यनुनासिकत्वेऽनु
स्वारः स्यादिति दोषस्य नेदपक्षेपि सत्वाच्चिंत्यमेतत्।। ।।इति श्रीकौस्तुभविषमव्याख्या
यां प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं।। ।।नत्वन्यथेति। प्रथमस्यानिरवकाशत्वान्मूर्धन्

५

कौ॰टी॰
॥५॥

शब्दविषयकांतोरात्तत्तविकल्पप्रयुक्तःपाक्षिकःपूर्वपदप्रकृतिस्वरएवचित्स्वरंबाधेते
तिभावः॥लभ्यतइति॥एवंच समासांतपक्षेपिद्वित्रिस्यामितित्रेंतोदात्तत्वविकल्पो
नवत्येव॥समासांतानांसमासावयवत्वांगीकारेरोमूर्धन्निसखोत्तरपदत्वात्
उत्तरपदावयवत्वपक्षेतुमूर्धन्शब्दांतबहुव्रीहिरित्यर्थेपिनदोषइत्याहुः॥ध्व
नितंचेदंषविधौभाष्ये॥पूर्वपदेति॥कारीषगंध्यापतिकुलमित्यादौसंप्रसारणा
पादानंदितत्तत्पूर्वपदेकृतं॥हास्तिशीर्षेति॥हस्तिशिरसोऽपत्यंबाह्वादित्वादि
ञ्॥अत्रचिशीर्षइतिवार्त्तिकेनशीर्षादेशः॥इञःष्यङ्॥चाप्॥सुपठत्वाच्चेति॥पूर्वो
त्तरसाहचर्येणैरावितमिपनिमितत्तत्कदततएवग्रहणात्॥अतएवलघ्वसरत्वेपि
नस्तुशब्दस्यपूर्वनिपातः॥एवंचतत्साहचर्यात्पादपिसमासंतरए॥ननुपाद
ग्रेतेषु॥किंतु॥निष्पन्नइत्याहुः॥एतेनदिखेदंतइतिनबहुव्रीहौवयोवाचकत्वाभावे

॥५॥

शक्यत्वमिति तन्मतात्। तदुपपत्तिश्चान्यत्र स्फुटा। दुरुपपादेति। न चैतादृशविषये स्थानि
न एवोपस्थापकाः। व्याकरणभेदेन स्थानिनामननुगमेऽपि न दोषः। स्मारकाननु
गमस्यादोषत्वात्। न ह्येकसंबंधिदर्शनेनापरसंबंधिस्मरणे प्रतिसंबंधी अनुगं
तुं शक्यते यदायद्विषयसंस्कारोद्बोधस्तस्यैव स्मरणसंभवादिति वाच्यम्। अनधीतव्या
करणस्य बोधानापत्तेः। शक्तिभ्रमाद्बोधांगीकारे तु वरं शक्तिकल्पनमेव न्याय्यमि
त्यन्यत्र विस्तरः। ज्ञेय इति। प्रमाणपरतंत्रज्ञाने विध्यसंभवात्षडंगवेदाध्ययनफल
त्वेनैवैतत्कीर्तनमित्याहुः। बोध्यमिति। अत एव रक्षादिप्रयोजनसत्त्वेऽपि न नित्य
त्वहानिः। न ह्यप्रयोजनं नित्यं किं तर्हि यदकरणे प्रत्यवायस्तदिति भावः। न च व्याक
रणाव्याकृतवाक्यसंदर्भसंरक्षणवदध्येतृपरंपरयैव पदरक्षणस्याप्युपपत्तिरित्य

कौ॰ टी॰
६

तत्राह। संभावयेदन्विति। उपकारेति। इयमेव चेति कर्त्तव्यताकांक्षेत्युच्यते कथमित्याकां
क्षा। मंत्राश्चेति। तेषामप्यन्यांगजातवद्विकृतौ प्रकृतितः अतिदेशेनैव लाभ इति ध्येयं।
प्रयोगेति। यद्यपि वेदभाष्ये आविर्ज्ञातस्यैव तद्बुधं स्वभावकांक्षांदसत्वादागमशास्त्रा
नित्यत्वाद्यामाकं पिबाइत्यर्थं इत्युक्तेः विजिरः कंपनार्थत्वाय धातुनामनेकार्थत्वा
यत्तापत्तिरिति तद्भावः। तथापि तदपेक्षया छांदसत्वादि कल्पना गरीयसी स्मारायः॥
कर्मधारयेति॥ ननु कर्मधारयस्य लघुत्वात्संदेहानुपपत्तिरिति चेन्न॥ अन्यपदार्थस्याग्निवा हृणीशाष्टस्य
सत्वेन बहुव्रीहेरपि संदेहसंभवात्॥ न च व्याख्यानान्निर्णयः॥ पौरुषेये तथा संभवेपि अपौरुषेये वेदे
दृष्टार्थविषये तथा संभवात्॥ निश्चिनोतीति॥ अवैयाकरणस्तु विपरीतं तत्पुरुषमेवाध्यव
स्येदितिभावः॥ एवेति॥ प्रसिद्धो॥ नैदाद्वचनादिति॥ निदाचशास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेन पाप
बोधकत्वात्॥ अतएवाकौलंगत्वं॥ अन्यथा यथाश्रुतेप्यव्यक्तस्यमदोच्चारणे न संभवादनेकार्थ

६

स्तुनग्न्यद्रोऽत्र शब्दसंज्ञेतिनिनिषेधादिति॥तन्न॥अत्रवत्तीतिओः सर्वस्योः सर्वैरि
त्यत्रवृद्धिरूपान्तरप्रसंगवलक्षणायांबीजाभात्॥नन्वैकादेशमपवर्गाभावः
तच्चस्थानिवद्भावःअपूर्वविधित्वादितिवाच्यंनेंद्रस्यपरस्येतिनिषेधेनपू
र्वोत्तरसंबंधिकार्यस्यैकादेशास्याकृवृत्तिज्ञापनात्॥तत्रातिनसर्वशब्दोत्ता
दात्तत्वेशेषनिघातेनौकारादीनामनुदात्तत्वेएकादेशस्यस्वरितोवानुदात्ते
पदादाविविंतिपाक्षिकःस्वरितःस्यात्॥नन्वेवमपिसत्त्वाविवितिवक्ष्यमुत्तरपद
ग्रहणमपीमितिकैयटाशयःस्थानिवत्त्वावसदुर्वारत्वात्तस्तदुपेक्षाहा॥स्व
र्यतइति॥हतस्नायाइति॥कात्स्न्र्यंचप्रतिपत्तिकालिकंग्राह्यंनप्रयोगसमवा
यीतिपारिषदान्नार्थेनदोषः॥आवृत्तौप्रमाणंचनिमित्तग्रहणमेवअन्यथावृद्धि

१

कौ.टी.
॥५॥

रूपतद्धितासंभवेनवृद्धिनिमित्तग्रहणासिद्धेः किंतेन॥नन्वेवंदंडशब्दात्प्रहरणा
मस्यांक्रीडायामितिसर्पिदंड॥इत्यादौवृद्धिरूपस्तद्धितःसंभवतीतिवाच्यं॥अवि
कारइतिपर्युदासेनतस्याग्रहणात्॥नहिविकारार्थेवृद्धिरूपतद्धितोस्ति॥कि
एतेननिमित्तग्रहणसामर्थ्याद्वृद्धेर्निमित्तंयस्मिन्नितिव्यधिकरणबहुव्रीह्याश्र
यणमितिभाष्याद्युक्तमपास्तं॥यःकृत्स्नायांवृद्धेरितिभाष्यंबहुवचनांतसमा
सपरतयाव्याचष्टेकिंचित्तितिवृद्धीनामितिषष्ठ्यर्थःस्वरूपयोग्यत्वरूप
हेतुत्वं॥तद्धन्निमित्तंपरिशेषात्फलोपहितंतत्त्वसामर्थ्यादधिकंचिन्त्यमेवेतिभा
ष्याशयमाहुः॥इतिपदद्वेयोज्यमिति॥अत्रपक्षेसमर्थसूत्रेवृद्धिशब्देनादैचोबोद्ध्ये ॥८॥

रामः

व्याइत्यर्थः। कार्यकालेति अत्र पक्षे मृजेर्वृद्धिरादैचेत्यत्रैवंतीत्यर्थः। आदिरंतेनेति। अत्रय
थपिसंज्ञी नश्रुतः किंत्वासि सः तथापि शब्दाध्याहारवादेनाद्दश शब्देन तथैवानुपूर्वकल्प
नमिति भावः। अर्थाध्याहारे तु चित्स्यमत्रानुपूर्वीकल्पनं। भाविसंज्ञेति॥ इग्यराइत्यादे
तु सामर्थ्यात्तत्कल्पनमिति भावः। प्रत्येकमिति। द्वंद्वनिर्देशादिति भावः। प्रत्येकं वाक्यपरि
समाप्तिः अवाक्यार्थ क्रियायावाक्योपात्तेष्वेकैकस्मिन्न्यप्यक्रप्रवृत्तिः। अन्यथैकस्मानु
पास्थनानापदजीनितेकस्मातिविषययोरादेचोस्तत्रैराप्रत्येकं संज्ञिसंबंधकल्प
नापेक्षया संप्रयोपस्थितेः सत्त्वेन संख्येसमुदितस्यैवस्यादित्याहुः॥ दर्शिनात्वेतितदु
क्तं। अन्नदानादिरूपांत्वसर्वेत्रसिफलांभुंजि। प्रत्येकं प्रतिपद्यं तेन तु नाघक्रियामे
वेति॥ न प्राप्नोसेवेति। एवंचात्रपक्षेतपरकरणस्पष्टार्थमेवेति बोध्यं॥ वृद्ध्यादीना

८

कौ॰टी॰ ॥८॥

मपीति॥मृजेर्वृद्धिरित्यादाविवसंज्ञासंज्ञिभावावगमइत्यर्थः॥पदोपस्थापकमिति॥पत्रवृ
द्धिशब्दस्तत्रादैच्चउपतिष्ठतइतिवाक्यार्थः॥अस्मिन्पक्षेवृद्धिशब्दस्यप्राथम्यमेवयु
क्तौप्रदेशत्वादैच्चपदकल्पनयैवबोधःकल्प्यमानपदस्यैवोपस्थापकसमानविभक्ति
कत्वं॥अतएवोत्तरपदवृद्धावित्यत्रनदोषः॥इकोगुणवृद्धी॥नन्वेवमापादेशति
।ऐकारस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादितिभावः॥परिभाषात्वेतिति॥वृत्रहभ्यामित्या
दौपदत्वद्वाराभ्यामसन्निपातकृतोनलोपःह्रस्ववर्णाव्यवधानेनअवधापकत्वा
त्तद्विधातकंतुकंनप्रवर्तयेदेवेतिकृतितुग्रहणंतदनित्यत्वज्ञापकं॥आदे
चइत्यात्वनपीति॥एजुपदेशस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादितिभावः॥आत्वाबाधे
ति॥यत्तुसोन्नत्वादिवप्रयोगोपपत्तौआत्वाबाधकत्वेनप्रसरणाभावइतितत्राआ

रामः ॥८॥

नुमानिकवचनकल्पनेप्रमाणाभावात्॥ नमस्त्वेजुपदेशसामर्थ्यप्राप्त्याऽत्वबाध
कवचनस्याभावमात्रकल्पनमितिनकिंचिदपूर्वंकल्प्यमितिदिक्॥ गुणबाधप
तायत्तुत्र्याकारांतानामिजंताः प्रकृतयइतिवार्त्तिकमतेपुत्तरत्रैजग्रहणस्यानप्र
योजनं॥ वृद्धौकृतायांपुनः प्रसंगविज्ञानात् गुणोकृतएवात्वेननाम्नमितिएङ्ग्रह
णानर्थसिद्धेरितितन्न॥ गुणशास्त्रस्यैवपरत्वान्नित्यत्वेनबाधेतुनपुनः प्रसंगविज्ञा
नस्यवचनार्हता॥ इदंतुचिंत्यं॥ इकोगुणवृद्धीतिपरिभाषाभावेष्ययंविचारः॥
तत्रवृध्या गुणबाधोनपरत्वेन॥ गुणस्यैवपरत्वात्॥ नापिनित्यत्वेन॥ इकृपरिभा
षाभावेनवृद्धौकृतायांगुणस्यापिप्राप्त्या तस्यापिनित्यत्वात्॥ शब्दांतरप्राप्त्यानित्य
त्वमप्युभयोः संभाज्ञयोः प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तत्वेनबहिरंगत्वमपिसमं॥ वृद्धेर

९

कौ. टी.
॥ ९ ॥

न्यत्रचरितार्थत्वाद्नवादत्वमपिन॥ एवंचेद्देशविषयेपरत्वादनुरोधात्कृतेवृद्धिःप्राप्तत्विन
वार्त्तिकमतेएङ्ग्रहणंकर्त्तुमशक्यमेव॥ वृद्ध्यागुणाबाधेइत्युक्तिस्तुचिंत्यैवत्तिदि
क्त॥ वृद्ध्यासस्यावरणत्वाविनगुणस्यबाधेऽवरोइतिवार्थइत्सप्याङ्गः॥ वार्तिकवि
रोधाच्चेति॥ आकारेपिइतेएवगुणात्वावासिद्धौतदंशेज्ञापकवर्णानेकेशानकार्यः
स्यादितिन्विंत्यमेतत्॥ सानुनासिकआकारःस्यादिति॥ तपासतिगोपयसोरित्यादि
निर्देशविरोधइतिभावः॥ उपपत्तेरिति॥ यत्तुत्यदादीनामइत्यत्रतपरत्वाद्भावात्तपर
रूत्वाप्रवृत्तेर्गम्यमानत्वनत्वाणुदित्सूत्राप्रवृत्तेर्निरनुनासिकोऽत्रारगण्यनिरव
नासिकतायुक्ताप्रकृतेत्विदितितपरत्वात्तपरसूत्रप्रवृत्तेरांतरतम्याद्नुनासि
कएवयुक्तइतितन्न॥ अर्धमात्रालाघवायत्वत्वभामिइत्यंवसूत्रकार्यमितित

रामः
॥ ९ ॥

दाशयात्॥ इद्गतिनपुंसकनिर्देशः तेन विभक्तिश्रवणं नापाद्यं वस्तुतस्तु गुणा ना
ममेदकत्वेपि न दोषः॥ सन्यतइति सूत्रे सनि इअतइति श्लेषेण शुद्धस्यैव विधानादि
ति दिक्॥ दिगिति॥ यत्तु सन्वदतिदेशादज्झनेति दीर्घः स्यादिति तन्न॥ सामान्यातिदे
शविशेषानतिदेशात्॥ तस्यझलादिसन्निमित्तत्वात् न न विषयंता ति॥ युक्तं तु अलोत्यप
रिभाषयापरत्वात् स्थानेन्तरतमपरिभाषया बाधइति तन्न॥ कार्यकालपक्षेप
रत्वस्यैवासत्त्वात् तेनेत्यादौ समावेशसंभवेन विरोधाभावाच्चेत्याहुः॥ लाभाच्चेति
ति॥ तमपग्रहणानानेकविधांतर्यसंभवे तद्ग्रहणस्य युक्तत्वबोधनादिति भा
वः॥ स घसीति॥ प्रमाणत आंतर्यभावेन ककारे गुणप्राप्तेः अकारस्य गुणसंज्ञा
त्वतो गुणा इत्यादौ चरितार्थेति भावः॥ विधेर्निर्विषयतेति॥ स्थानत आंतर्याभावे

१०

कौ॰टी॰
॥७॥

नाकारस्याप्यप्राप्तेरिति भावः॥ इक इतीति। इक इति विशेषणं। नावेकामयते इत्यादौ
णिङो ङित्त्वेन वृद्धिनिषेधः। णिङो णित्त्वं तु गोरनिटीत्यादौ विशेषणार्थं। ननु तथापि
शब्दस्याप्याश्रयणमफलं तत्राह॥ अन्यथेति। आदिवृद्धिश्चेति। किंतिचेति ना
डायनादौ चरितार्थः॥ प्रवर्तकत्वादिति॥ क्नापयतीत्यत्राकारस्य तु न गुणः पुकि
विवक्षिते ऽस्य गुणः इत्यर्थात्तपकारस्य न॥ अंतरंगत्वाल्लोपप्रवृत्तेः स्थानप्र
यत्नाभ्यामंतरतमेन चारितार्थ्यं॥ चिले क्नोपेरित्यादिनिर्देशादेव च क्नापयती
त्यादिसिद्धिर्बोध्येत्याहुः॥ क्नापयतीत्याकारस्य गुणः ऽतउपधाया इति वृध्यापि सिद्धिरि
त्याहुः॥ तपरकरणान्नानित्यमितीति॥ असत्त्वातामिति स्थिते निप्रतिषेधश्रवणीयासिद्ध
त्वाभावेन परत्वाल्लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेनाद्विकृतेनि

रामः
॥१०॥

भित्तभूतायाविकारान्यानुपूर्व्यारएक्याभावात्पूर्वप्रवृत्तेरसिद्धत्वाच्च॥तद्धैतद्धरा
न्यायाप्रवृत्त्याच्चप्राप्तलोपवारणार्थतपरणाभावेसिद्धत्वेप्यर्थसत्तदनित्यत्वेज्ञापक
मितिभावः॥नन्वज्ञापितेवेयर्थ्यमसिद्धत्वस्यानित्यत्वादाटएवाप्राप्तेरितिवा
च्यं॥आद्यनित्यत्वेनाप्रवृत्तौमानाभावात्॥अस॥हन्वर्येणाटोलोपेनेतिवादिनां
तुचिंत्यमेतत्॥ज्ञापकं॥भाष्यादिविरोधेननात्रसाहचर्याश्रयणमितितत्त्वं॥
समासइति॥यणादीतिलुप्तपंचमीकं॥भिन्नंपदंवक्तुमुक्तं॥तथासत्युत्तरसूत्रे
पूर्वशब्देनान्वयःसुकरोभवति॥यदितुपूर्वत्वस्यावध्याकांक्षायांपरत्वेऽवधि
त्वेनक्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्चतस्यैवावधित्वंनत्वेकदेशस्यानुवृत्तिरित्युच्यते
॥तदासमासेपिनक्षतिः॥नचह्रस्वशब्देह्रस्वशब्दस्यलोपापत्तिः॥स्कूलादिसह

११

कौ॰टी॰
॥११॥

न्वयेणापालयणादिःपरस्यैवलोपान्नदोषइत्याहुः॥अनेकाच्इति॥आडादिसहिता
नकीचइत्यर्थः॥असिद्धवदिति॥तथाचौकारस्यात्मत्वाभावइति भावः॥सिशब्देआचा
रहितवर्त्तेतिप्रसंगस्यतदवस्थत्वादाह॥कथंनिदिति॥गुणवादेशयोरिति॥नच
गुणेकृतेऽवादेशंबाधित्वावर्णादेशगमितिन्यायेनवृद्ध्यावावादेशेऽलाविलादेः
सिद्धावकारप्रश्लेषोव्यर्थमितिवाच्यं॥तर्ह्यत्रैववृद्धिवारणायकृग्रहणस्यावश्य
कत्वेइहापिमिकृग्रहणस्यनप्रयोजनमितिपक्षस्यैवासंभवेनवर्णादेशगमि
त्येतदनाश्रित्यैवपूर्वपक्षप्रवृत्तेर्वाच्यत्वात्॥अनयोरिति॥नोनयतीतिन्वङ
निषेधः॥ननुगुणेकृते॥वृद्धिश्चरितार्थेसतत्राह॥सत्यपीति॥श्रमकेति॥य
घपिरापिश्रमःकर्त्रर्थेसार्वधातुकपरत्वंविद्यतेतथापिसामर्थ्याद्ववधा

रामः
॥११॥

ति

न्नेसंभवम ... सिद्धे शास्त्राबाधकत्वेनेमानाभावात्तएवमकचोस्यार्थत्वेपिद्धौब्रा
ह्मणविति त्वोरुर्वारइति भावः अनुवृत्ता [illegible] भ्यामिं अनुवृत्तगुणवृद्धिग्रहणयोरसमस्त
योरेकवचनांतयोर्द्विवचनांतसमस्ताविभागायुक्तवर्त्तिपदार्थकृतगुणवृद्धिविशेषण
त्वासंभवाथिंत्वोयंयत्नः नहिसंभवति देवदत्तयज्ञदत्तौदंडीकुंडलीति संभवादितिपृथिमथि
[illegible] ग्रहणमुत्तरार्थमेवस्पतस्पर्यत्रपाटस्तुविभक्त्यनुच्चारणलाघवानुरोधेनेति भावः [illegible]
[illegible] उप [illegible] त्यादिति इदमुपलक्षणंपथाद्युतेः क्विपिचारितार्थ्येनियेननाक्वबधानन्यायाप्य
[illegible] उप [illegible] त्यादिति इदमुपलक्षणंपथाद्युतेः क्विपिचारितार्थ्येनियेननाक्वबधानन्यायात्
प्रयणामशक्यंकर्त्तुमित्यस्याबाधेतियत्तु [illegible] अनेनाकारविकल्पविधानेद्वैहय्यं सिध्य
तीतितन्नोत्तरदीर्घग्रहणानुवृत्त्यानापत्तेः दिगिति नच अद्धियोरहूति इतिस्थानेनिर्दे
शापकइति वाच्यं उकारादिनिवृत्त्यातस्याप्यर्थवत्वात् ॥ अनंत्यविकारइतिपरिभाषा
तुनात्स्येवपथीयनेक्किपिअहव्यात्स्यर्थभावश्यकेवाचोसाधुः व्याख्यानादिति

१२

कौ॰दी॰ आकारादिशब्देन यत्र वध्यादयो विधीयन्त इति विपरीतोऽत्र पुनान्न्यायेनार्थेनेदं ज्ञाप

॥१२॥ कंचिदयं इकृत स्यते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या सूत्रपरत्वसंभवादाह नातीवेति पूर्वमवेति विशे

षण विशेष्यभावे कामचारादिति भावः क्त्वोः किदादिति क्त्वोः ककारः श्रवणार्थ एव स्याद

तो रुदविदादिभ्यः क्त्वासनो रुदिविदमुषीति विधीयमानं कित्वं ज्ञापकं बोध्यं रहिते

त्रापीति पुगंतेति सूत्रं तु अंत्यस्य हलो विध्यर्थं स्यात् पुकि अंतरंगस्यार्थपक्षे नियमके

ऽपि अनेनिजुरिति दोषो दुर्वार इति भावः तनीति अंगस्य योऽह्रस्वस्तस्य ~~हलो विध्यर्थं~~स्वा

गुणा इति वैधिकल्पमिमाशयः ह्रस्वेति संमतिसामानाधिकरण्ये वैधिकरण्यस्यान्या

य्यत्वादित्याशयः अग्निचितस्य चापि प्राप्नोति इति भाष्यानुपपत्तिमाशंक्याह यद्वेति

अयं भावः नस्यात्र नियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा किंतु यदि नाषा लिंगवती फलवती वेति निर्णेय

मः कथं तं चेत रं बोधति वृद्धितरसंग्राहोऽपि वक्तुं शक्य इति यदि हीति अनंतरस्येति न्यायाश्रय ॥१२॥

णेनेत्यर्थः यदित्विति तत्र नाश्रयणेनेत्यर्थः विचक्षेति रदंचोवर्णांतस्येको गुणः इत्यादिव्या
ख्यानेति प्रसंगस्थानबोध्यं अंगमेवेति प्रत्ययस्यांगं शेउभिताकाक्षत्वात् मिदेर्गुणः इत्यादौ
शिश्तीत्यादि निर्दिष्टांगोपेतायापरिभाषाया अनुपपन्नायांगस्यावश्यविशेषणीयत्वा
दण्वकेरताविरुध्याय चेत्यर्थः इति शब्दकौस्तुभविषमव्याख्यायां प्रथमपादे तृती
यमाह्निके।। नधातुलोप नत्रोवरस्येति। अयंचपक्षो यदिपरिगणनं क्रियते भेद्यते छेद्यते
त्रापि प्राप्नोतीति ग्रंथेन भाष्यध्वनितं अन्यथा क्नोपयतीत्यत्रातिप्रसंगवारणा
यज्ञापकाश्रयणो दोषस्थं तदवमेव स्यात् कैयटस्यैतत्सक्षानुपन्यासेन न्यूनतैवे
ति कश्चित् विरुध्येतेति। यत्तु ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणेन नाजानंतर्य परिभाषा
या अनित्यत्वज्ञापनेनन विरोध इति। तन्न। यस्यांतरंगबहिरंगयोरंतरंगं ब
लीय इत्यस्यार्थे ज्ञापकतायायात्पसर्गयोः कार्यस्यांतरंगता ज्ञापकतायाश्चाद

को॰री॰ इ सा एमाड़े तिसूत्रे उक्तत्वेन तदुक्तार्थमानाभावा ... लोपितथा

॥१२॥ प्यचो पितत्रांतर्भूतासंख्येति भावः। अचइति षष्ठ्यर्थे निर्द्दिष्टं तेनाचनिष्टमानंतर्यं यत्रैवाश्री

यते तत्रैवायं निषेधः। तस्मादुत्तरस्येयस्य पंचम्यंतार्थेऽव्यवहितेसतीसर्थान्नयंम्ना

हकमानविरोधः। अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ ह्रस्वस्येति तुक् असिद्धपरिभाषयावा

रितः ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति इति सूत्रे भाष्ये स्थाहुः। निर्द्देशादिति। इदं च यलोपार्थमावश्यकं अन्यथा

वर्णमात्राश्रयत्वादंतरंगे लोपे बहिरंगस्य पुको ह्रस्वाश्रयत्वान्न स्यात्। बाधत इति। तद्वीजं

तु अचरितार्थत्वं मानांतरबोधितप्राबल्यं वा आद्योदाहरणे। अभ्यस्तादिति।

द्वितीये त्विदं न स्यादिति। अस्य हि निषेधा बलीयांस इति न्यायेन प्राबल्यं बोधितं। त

स्यापि बीजं तु विध्युन्मूलकत्वमित्याहुः। एतेनापवादापि यद्यन्यत्र चरितार्थस्त

॥१२॥

र्लितरंगेण। बाध्यत एवेति न्यायविरोधादिदं चिंत्यमित्यपास्तं। अंतरंगत्वादिति। अनवकाशत्वाद्वा सिद्धो चिंत्यमेतदित्याहुः। साधुरिति। ननु बहुव्रीह्यभावेपि न दोषः। अचः परस्मिन्निति णिल्लोपस्य स्थानिवद्भा[illegible]वातिदेशेन निषेधाभावसिद्धेरिति चेन्न। किंच। बेभिदितेति किं यङ्लुगंतं यगंतं वा। नाद्य इत्याह। भिदीति। नांत्य इत्याह। यदिहेति। अवयवलोप इति पूर्वोक्तरीत्येति भावः। चानुवर्तव्येति। अलोंत्यपरिभाषया वेति बोध्यं। णिश्रीति चङिति।। अत्रेदं चिंत्यं। सार्वधातुकयोरिति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्चङि द्विर्वचनेऽचीति निषेधादुवङ्भावे द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्वार इति। तन्न। अंतरं

गत्वात् द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः। ओर्लोके इत्यादिकरणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात् प्राबल्य
बोधनेपि न दोषः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य यत्र द्वित्व
समाननिमित्तता द्वित्वावङ्निमित्तावात्रैव प्राबल्यबोधनादिति बो
ध्यं। न चानयारीत्या तासौ नित्यानित्यत्वापेक्षे ऽनिषेधेप्यतिदेशः स्यादिति वा
च्यं। सवर्णग्रहणस्यानादिष्टोऽचः पूर्वत्वस्य शास्त्रयत्वेप्यतिदेशप्रवृ
त्तिज्ञापकत्वाददोषः। तदेव ध्वनयन्नाह। सवर्णेति। सवर्णग्रहणप्रत्या
ख्याने ज्ञापकाभावादित्यरुचेराह। किंचेति। विलम्बितोपस्थितिक इति
संज्ञापूर्वको विधेरनित्यत्वान्न गुण इत्यपि बोध्यं। अङ्सहृशोरिति। प्रति

पदोक्तपरिभाषाबलब्धाङ्सदृशे इत्यर्थः। श्रूयमाणेति। प्रत्यक्ते च श्रूयमाणत्वाभावान्न
लोप इति भावः। ज्ञापकेनेति। यत्राजित्यकद्विवर्षे य्यैकाचूद्वेलब्धएकग्रहणस्यप्र
योजनं यथैकाच उपदेशे इत्यत्र वधादेशव्यावृत्त्यादि तत्रैव निषेधप्रवृत्तिरिति
ज्ञापनादित्यर्थः। अत एव भष्भावो यङ्लुकि भवत्येव। अनित्यत्वज्ञापनादि[illegible]स
पिक्व्यितुः। वक्ष्यमाणत्वादिति। तद्व्याख्यानपक्षेपि विहितविशेषणान्न दोष[illegible]ति वक्ष्यते
सूत्रारंभवादिमते दूषणमाह। किंचेति। गुणः स्यादिति। अस्मदुक्तरीत्या वरलोकभाष्यरी
त्या प्रत्याख्याने पि न दोष इति भावः। कृतिचा साक्षादिति। साक्षान्निषिध्यया क्रियया
संबध्येते इत्यन्वयः। एतेन स्थानिभूतेकृद्वारैव तस्य क्रियाविशेषणत्वात् साक्षादि
मि त्ययुक्तमित्यपास्तं। साक्षान्निषेध्ययेत्यस्य च साक्षान्निषेधान्वयिन्या भवति क्रि

को॰ टी॰
॥१५॥

येयेत्यर्थः। इदं तु गुणभूतप्राप्तिक्रियया संबध्यत इत्याह। इहत्विति। क्रियान्वयिन्येवे
ति। यथाइको यणित्यादौ। यद्यपि क्रियागुणमथापि तस्या सिद्धत्वेनाचूपरत्वा सं
भवेन सामर्थ्यात्तदन्वयीकृ गृह्यत इति बोध्यं। नच यस्य ज्ञातस्याचूपरत्वं भा
वीति भाविबुध्याश्रयणेन साक्षात्क्रियान्वयि विशेषणत्वमेवास्त्विति वा
च्यं। एहेधत्वीत्यादौ असंभवात्। इदं तु क्रियान्वयिन इति। प्रधानक्रियान्व
यिगौणप्राप्तिक्रियाया इत्यर्थः। ननु क्रियाया इति। प्राधान्य [illegible] निषेध्य क्रिया
या इत्यर्थः। अतो नेति। प्रधानक्रियान्वयि निचरितार्थत्वादिति भावः। संब
ध्यत इति नचैवं प्रधानान्वयकथैवोच्छिद्येतेति वाच्यं। यत्र प्रधानान्वये यत्फलं त
दपेक्षयाधिकं यत्र फलं गुणान्वयेन तस्य चेष्टत्वे दृढतरं प्रमाणं तत्र तन्न्या।

॥१५॥

यांगीकारात्। तदेतदुक्तं महत्त इति। प्रवृत्ते च तादृशार्थे स्पष्टमेवेत्याहुः। न तु पर
कीयत्ति। वाक्यद्वयस्यैकवाक्यत्वानापत्तेरिति भावः। भाष्य एवेति। धातोः परस्मै
पदानां णलित्ति सूत्रयोः मुख्यत्वाभावेत्ति। विशिष्टं तु नातिदेश्यं अशास्त्री
यत्वादिति भावः। चरितार्थत्वादिति। एतेन सेर्ह्यपिच्चेति सुवचमित्यपास्तं॥
अत एव तातङ् अनुदात्त इति सिद्धांतः। अत एव वक्तुर्ह्योस्तादासिषीति भाष्ये
न्यासांतरं संगच्छतेत्याहुः। वस्तुतस्त्विदं चिंत्यं। हलः श्न इति सूत्रे शानचः
शित्वस्यानुबंधकार्यस्यानिवर्तकज्ञापकतामुक्त्वा तत्फलं हेत्वा नापि तद्व्य
हलंगानकर्तव्यं भवतीति लाघवमित्युक्तं भाष्यवृत्तासंगच्छते। भाष्ये

हसंगादिसूत्रानुवर्त्य व्याख्यातं। ज्ञाप्यत इति। यासुटोङि॰ करणमप्येव बोध्यं। एवं च भाष्योक्त ङि॰ च्च पिन्नेत्यादि वचनं न कार्यमिति भावः। अस्मिंश्च पक्षे स्तुयाद्वि नुयुरित्यादौ पूर्वोक्त रीतिरेव शरणमिति बोध्यं। ङ्निपूर्नेति। इदं दूषणं यथाश्रुत वार्त्तिकमतेपि बोध्यं। दीधीवेवीटां। व्याख्यातमिति। ननु तत्राहल्यस्सलोरादेशो पि स्थानिवत्त्वं प्रौढ्यां गौरिव्दस्य चङ्परनिह्रसे स्थानिवत्त्वं निषेधं च मालोराब्दा एण चिअमामववदित्यर्थमावश्यकं चान गौरवस्य तेनैव कृत्स्वाभावसिद्धे रग्लोपिग्नहणं व्यर्थमित्याशंक्याग्लोपिग्नहणमितकुर्वद्ध्र्वं स्थानिवद्भा वस्यज्ञापकमित्युक्तं यद्यवं तर्हि आदीयपतेरादीधकः आवेवयतेराबे

वकः यीवर्णयोरिति लोपो न प्राप्नोत्याशंक्य वर्णग्रहणसामर्थ्यान्न वि
व्यतीसु[illegible]क्तं भाष्ये वर्णग्रहणसामर्थ्यान्भूतपूर्वग[illegible]लोतिराश्रीय
ते अंतरंगत्वात् लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं शक्यमकर्तुमिति कैयटः। तत्र
भूतपूर्वगत्याश्रयतोऽचः परस्मिन्निति सूत्रस्थ आदीध्ये भाष्यप्रयोगो नु
पपन्नः स्यात्। अंतरंगत्वेनातिलोपात्पूर्वं यीवर्णयोरिति अस्य दुर्वा
रत्वेन फलाभावाच्च। न च अकृतव्यूहपरिभाषयानेति वाच्यं। स्थानिवद्भाव
स्य दुर्वारत्वेन निमित्तविनाशाभावात्। न चाग्लोपि ग्रहणसामर्थ्यादीदृ
शे विषये न स्थानिवत्त्वात्। तस्माद्वर्णग्रहणं न्यायप्राप्तार्थानुवादक

कौ॰टी॰
॥१७॥

मित्याशय एव भाष्यस्येत्य पि वेद्यो क्तं भाष्ये प्रत्याख्यानमिति। अन्यथेति। कार्यित्वो नि
मित्तत्वेनाश्रयत्वेनान्यत्वेऽरिति सप्तम्याश्रयत्वेत्येतदर्थः। आदिनाऽदिधिषतीत्यादि
कं। अत्र गुणनिषेधे धिसु शब्दस्य द्वित्वे ऋकारस्यानुपधात्वात् गुणो न स्या
दिति बोध्यं। स्यादिति। सप्तमीपक्षे तु ऋ शब्दस्यैव द्वित्वं स्यान्न स्याद्वेत्यन्य
थापि प्रकृतरूपासिद्धिः स्पष्टैवेति द्वित्व ता तत्र व्यवभावेनेति। षष्ठ्यन्तपक्षे नि
मित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तौ कीदृशमुक्तं कार्यमनुभवन्निति। अर्था
भावे संगतं स्यादितीदमेव भाष्यमत्रार्थे प्रमाणं। ज्ञापकादिति। न
चैव संमाते यत्र स्य चारितार्थ्यं तावन्मात्रार्थे वैयर्थ्याविरोधेनैवं देत त्

॥१७॥

नचसिचिवृद्धावपिसिद्धतापत्तिः। द्वयमलक्षणेनपुनरर्द्धावतत्वव्यूहपरिभाषयाऽ
श्लेषामिसाधसिध्याक्षसंभावात्। वस्तुतोऽस्यादंगादिसत्रांगम्महतोनास्यां
गहाद्वाणांदंगमित्येवसमार्तेस्यस्यसिद्धिरितिभावः। सिद्धावपीति। कुठिति
लोपस्यस्थानिवत्वाभावेसर्थः। विनेति। अल्लोपस्याणिनिमित्तत्वात्। रूपं
भवतीति। अपरविध्यवित्तिनुवक्तव्यमितिवचः परस्मिन्नियचत्यवार्तिकंसि
द्धांतेनस्थितमितिभावः। हलोनंतराः। स्थिद्रवाचीति। हलहलोंतवर्णा
न्यः कालः सामर्थ्यात्। अत्र महेसिद्धांतेफलाभावादित्याहुः समुदायेइति।
यत्तुहलोचहलश्चेतिसहविवक्षायामेकशेषविधानेनासाहित्यसतीरेवस
मुदायेसंयोगसंज्ञासिसिद्धिरितितन्न। एकैकान्वयमात्रेणासाहित्योप

कौ॰ पा॰ पत्ते स्वहुक्तार्थमानाभावात्। पंचानामेकत्त्वसत्त्वे एवापत्तेश्चेत्याहुः। सिध्यतीति। अत एवेति भवति भ्यां चेति इंद्रेः कित्त्वविधानं सार्थकं। अन्यथाऽसंयोगादिति सिद्धो किं तेन। मुखनासिका। करणे इति। अधिकरणे ल्युडिति भाष्यरसः। प्रासादवासिन्यायात्। नपुंसकमिति। स्त्रीत्वे त्विवचनीक इति स्यात्। ततो मुखनासिकेति। मध्यमपदलोपी समासः। रक्षासनयोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेकवद्भावस्यानियतत्वेन द्वंद्वोपि साधुरित्याहुः। नासिक्यमिति। तथा च केवलनासिक्यपदेन तत्वग्रहणा संभवादिति भावः। प्रयुक्त इति। किं चैवं निषेधो व्यर्थः। मकारयु

॥१८॥ ॥१९॥

क्तं चवर्गतृतीयस्य सत्वेन निषेध्याभावात्। एतेन न स्पर्शस्याप्यत्र स्तेः
श्रुतीपाद्यमापन्निमिति पाठस्य सत्वान्नेदं साधकमित्युपास्तं। भाष्ये तथा
पाठेपि वृत्तौ तथैव पाठात्। अकार इत्येति। अनचिचेति द्वित्वेनेति भावः
नचयमानाम् अकारोपरिपाठादच्त्वेनाचिनेति निषेधः स्यादिति वाच्यं। उ
क्तशिक्षावचनसामर्थ्येनैव तत्त्ववज्जेच्छांदसत्वाश्रयात्। अप्रतिपत्तिरे
वेति। अन्वर्थत्वेन नकारादिप्रतिपत्तेश्चिंयमेतन्। लोपइति। अनुदात्तोप
देशेति सूत्रे लेति। पक्षेति। वत्वस्यासिद्धत्वाज्झल्परत्वं। तुल्यास्यप्रयत्नं।
तुल्यौ स्थानेनेति। स्थानसाम्यमौपाधिकं भेदमादाय। पश्चान्मूर्ध्नि प्रति
हतइति। आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्मनो युंक्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाह

१२

कौ॰टी॰

॥१२॥

ति संप्रेरयति मारुतं। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापाद्य मारुतः। वर्णान्जनयतेइति शिक्षा विरोधाच्चिंत्यमेतत्। वर्णशब्देनात्र ध्वनिरुच्यते अत एव पूर्ववर्णानामिति पक्षेऽरुचिं मनसि निधाय तदभिव्यंजकध्वनेर्वेत्युक्तं॥ अनुप्रदानादिति। विवृत एव तस्मिन्पदोपरिवर्तमानाः शाखाभवंतीत दनुप्रदानमित्युच्यते। नाज्झलौ शाकारप्रतिषेध इति। द्विवचनांतेनास मासः भेदाधिष्ठानत्वा सवर्णसंज्ञायाः। न निष्पन्नमिति। न लक्ष्यसंस्कारोनुपयोगीत्यर्थः। लक्ष्यसंस्कारार्थं हि सवर्णसंज्ञास्यापवादविषयं यपर्यालोचयतीति भावइत्याकुः। अनुपपत्तिरिति। साधुत्वज्ञानाभावादि

॥१२॥

त्ति भावः। कृशि चेत्सुतं स्यादिति। पूर्वसूत्रे ऽभूतीत्ति तपरकरण। सामर्थ्ये
नाप्यस्य सुवारत्वाच्चिंसमेतत्॥ इति कौस्तुभे प्रथमस्य प्रथमे पादे च
तुर्थमाह्निकं॥ ॥ ईदूदेत्। अथायमिति। ईदूदं श्रोगुणांतरयुक्तग्र
णत्वभेद पक्षाश्रयणेनेत्ति भावः। आतिपर इति। दीर्घत्वव्याप्य ईत्वा
दे रतिरिक्त आतित्वानंगीकारमतेनेदं। अनेन्ये ति। प्रगृह्यः प्रश्लतेस
ने न अपेक्षयेति। तन्मूलकपूर्वत्रासिद्धमिति वचन बाधापेक्षया चेति
बोध्यं। विशेषेति। विशेषोपस्थापकवाक्यरूपत्वमाणापेक्षया सामा
न्योपस्थापकप्रकरणरूपस्य दुर्बलत्वात्। शास्त्रासिद्धत्वेति। यद्यप्यं

ह

को॰टी॰
॥२०॥

वरंग त॰ [illegible]। स्वं प्रवृत्तं प्लुतश्च जातः द्विमात्रस्य चाभावः तथापि शास्त्रेन प्रवृत्तमिं बुद्धेः शास्त्रस्यासिद्धत्वात् सत्वेन प्लुतबुद्धेरभावात् द्विमात्रबुद्धिरिति भावः। इति स्थितेरत्ति। एकतरपक्षेऽप्येव सकललक्ष्यसिद्धये इति शेषः। ईसाध्यंतमिति। नेचद्वयोः पारार्थ्यात् कथ संबंधः गुणः क्षता सस्संस्कार इति न्यायेनादोषात्। माहात्म्यधानोपकारश्च [illegible] कुमारगारेमिया दौ संस्था भाव एवेत्ति बोध्यं। अदसो मात्। न चं[illegible] तेरत्ति। प्रागभुत्त प्लुप्रगृह्य संस्थाया असिद्धित्वेन प्लुते आनयनासंभवादित्ति भावः। अप्र[illegible] वित्ति। तथा चनेन संस्थाया असाधारणं फलमित्ति भावः। न्यायादित्ति॥

॥२०॥

अप्लुतवदुपस्थितरस्यारंभाच्च। यथोद्देशेति। कार्यकालेतुप्लुतप्रगृह्याश्रयत्वाद्‌सो

मादिस्योपस्थितिसामर्थ्यात्स्वरसंध्यभावः सूपपाद इति बोध्यं। औत्सर्गिकत्वादि

ति। स्त्रियामसुकेत्यादौ दोषवारणं तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बोध्यं। अतएवानुना

सिकसंज्ञाप्रत्यायनं। नाज्झानंतर्येइति। उत्तरकालप्रवृत्तिके ओदावज्झानंतर्यसत्वा

न्निषेधप्राप्तिः। युगपदिति। विप्रतिषेधे परमेवेतिनिमादिति भावः। निपातएकाचे।

असिद्धकाउस्थं तु प्रवृत्तिभावे सिद्धमिति भावः। इकः समीपइति। व्यवहितस्यापि

समीपत्वानपायाच्चिंत्यमिदं। समीपवाच्यंतरशब्दादीनामव्यवहितसमीपए

वशक्तिरिति न दोषः। अत्रेदं भाष्यमतोल्वांतस्येति सूत्रस्थभाष्यं च मानं। हे

कौ.टी. अइति। दूराद्धूतत्वाविवक्षया वाक्यान्तत्वाभावाद्वा न प्लुतः। व[illegible]मानत्वादिति। इदो
प.२३॥ मोऽन्वादेशे इत्यत्र। ओत्। नत्रावर्तत इति। ननु गो इत्यामियेतत्, घटक गो इत्यस्या
नुकरणे लोपस्य वैकल्पिकत्वेनाप्राप्तो वृत्तिः सुयो ज्येति चेन्न। प्रकृते स्यादि
प्रत्ययस्य तल्लोपस्य च विरहात्प्रयुक्तावाप्तपदत्वस्यातिदेशे न यत्नदेनेत्यइ
त्याद्यविवप्रवृत्तिसत्त्वाबोध[illegible]नेपि स्यादिप्रत्ययादेर्बोधनस्य क
र्तुमशक्यतया निर्देषु मशक्यत्वादित्याहुः। विप्रतिषेधेति। न च संबुद्धिगु
णाभावे ओदन्त निपात[illegible]स्यैवैनौ विकल्पः स्यादित्यपवादत्वेन विप्रति
षेधोक्तिरसंगता। एवं च निपातग्रहणाननुवृत्तितात्पर्यग्राहकत्वेन संबु ॥२॥

द्धि ग्रहणस्य युक्तेतिवाच्यं। ओतग्रहणात् द्वौतग्रहणानुवृ[illegible]येव सिद्धे पुनरो
ग्रहणेन तदनुवृत्तिसिद्धेरित्तिभावः। न सा। इतिशब्द निरपेक्षत्वेनांतरंगत्वा
दौदित्येव युक्तमितिन च वाच्यं। निपातसंज्ञासापेक्षत्वेन संज्ञाभेद[illegible]
[illegible]णो विषयत्वात्। इहत्वेकैव स्वरवरित्वाच्चा। न च व मेतदभावे पूर्वसूत्रे
दुर्वारमिति वाच्यं। विकल्पस्याभावपर्यंतव्यापारे णोतदभावे नित्यास्त्रा
सेरित्यन्यत्र विस्तरः। प्लुत्तिभाव इति। इदं चाद सोमादिति सूत्रस्य भा
ष्येण विरुद्धं। ननु उञिति। उञ्ञैकादेशस्तन्निधानान्नेति भाष्याशयः।
समाद्धीतेति। आङ्नाङ्गेरेकादेशपिलाक्षणिकत्वादेवा प्रवृत्त्या

०.प. प्रवृत्तौ सूत्र वैयर्थ्य मेव स्यात्। सामर्थ्यात्तत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ तु स्वदोभवमित्यादौ दोष
॥२२॥ इति भाष्यस्याभ्युच्चयतैव युक्तेत्याशयः। ओ[illegible]ति। समास एवेति वक्तुं शक्यमिति
चिंत्यं। वक्ष्याम इति। प्राधान्ये एवाप्रवृत्तौ आदेशोपदेशे शि। तीत्युपदेशग्र
हणस्यैव तन्निग्रहणेन तत्प्रवृत्तिज्ञापकतायां करग्रंथविरोध इति। उपदेशे
त्वं अंतस्य यातो रितिनदर्थान्। अभ्युपेत्येति। उपदेशग्रहणेन लक्षणप्रतिप
दोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते। अनुवर्तग्रहणे प्रवृत्तिरिति भा
वः। [illegible]प्रत्ययस्थले इति तेनान्यत्रानियम इति भावः। अत एवैलिर खदि स्तुव
रांगारसदृशे कुंडले भवन इति भाष्यं परस्परायां संगच्छते। तत्राप[illegible]
ति दिगिति। अत्रेदत्वं। गौणत्वमप्रसिद्धत्वं। गौणी लक्षणा यार्थबोधकत्वं ॥२२॥

44

चा। तत्राप्रसिद्धत्वरूपं गौणत्वमाश्रित्यैतन्न्यायवृत्तिस्तु विशिष्टरूपोपादान ए
व। अत एव संख्याश्च रुणाद्यौपदाद्यभावसिद्धिः द्वितीयगौणत्वमाश्रित्य प्र
वृत्तिरूपात्तविशिष्टरूपपदकार्यैव। पदान्तरसंबंध एव गौणार्थाभिव्यक्तेः।
अत एवा महाभूतः महान्महत्येवं वर्तते तद्वत्तिदेवदत्त इत्यादौ भाष्याद्यु
दाहृते सांतमहे तिर्घ युष्मदस्मदाद्यादेशाश्च भवंत्येव केवलविशिष्टरू
पोपादानमात्रे प्रवृत्तौ तु न स्युरिति स्पष्टमेव। केवलपदकार्यैवेति कैय
टोक्तमपि चिंत्यं मूलोक्तदूषणगणप्रसंगात्। सर्वथाप्यत्र स भाष्यस्य
परि●भाषाप्रवृत्तिपरतया व्याख्यानमशुद्धमेव। भाष्यं ह्येवं व्याख्येयं।
गौणमुख्ययोरिति। आ नाडि· ति पर्युदासात् इत्यादि वक्ष्यमाणोभिप्रायः।

कै०टी०

इतरः परिभाषैयमनेनोपन्यस्तात् तत्रेति मन्वानो न्यायाप्यवं परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादित्या

॥२३॥ शयेनाशंकते। कथं तर्हि वाहीके इत्यादौ भवत इति समाधत्ते। अथाश्रय इति।

अर्थबोधक विशिष्टरूपाश्रय इत्यर्थः। शब्दाश्रये चेति। अर्थरहित शब्दमा

त्राश्रय इत्यर्थः इति सुधियो विभावयंतु ननु पूर्वसूत्रे गतिपदपठितानां ग्र

हणे अर्थाधिकाराश्रयणोपानिः इअ भवंतु र अभेवदित्यादौ प्रगृह्यत्वानापत्तिः।

न चेष्टापत्तिः। पूर्वत्र च्वि प्रत्यय प्रतिषेध वार्तिकानारंभे गौरवानुमानादि

त्यत आह। अनोपि इति। शब्दाधिकाराश्रयणादिति भावः। ऊं। नदा प्रगृह्य

संज्ञक ऊं भाव विधाने योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य व्यर्थत्वापत्तेः। नन्वेतदेक

कलापस्यमेतेन प्रगृह्यं तत्र तदपवादान्तरस्यैव ग्रहणादत आह। अस्मिन्नेवेति। प्रथ

॥२३॥

मां तत्वमाश्रित्य प्रगृह्यत्वविशिष्टं आदेशविधावपि विशेषणविधेराश्रयिकस्य विशे
ष्योद्देश्यकस्य कल्प्यमानत्वमेति भावः। अन्यथानुदात्तत्वादिविशिष्टवान्नावादिविधा
नसंभवेन विधेयस्यानुवाद्यत्वलाभार्थं कृतं सर्वग्रहणमनर्थकं स्यादित्याहुः। अर्थ
ग्रहणसामर्थ्यादिति। नचार्थवद्ग्रहणाभावे ईदूदेद्द्विवचनमितिवदीदूदन्तायास्सप्तमी
साप्रगृह्यमित्यर्थापत्तौ सोमो गौरीयत्र न स्यात्। एवं च पपीशब्दादेव स्यात्। सोमो गौरी
यादौ च न स्यादिति तस्य चारितार्थ्ये कथं सामर्थ्ययवर्णनमिति वाच्यं। तथा सति
ईदूतौ सप्तम्यन्तावित्येव वदेत्। अजहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थयोः फलैक्यानुरोधेन सप्त
प्यर्थमात्रेत्याद्यर्थमात्रे त्याद्यर्थस्यैवोचितत्वाच्च। इदमेव वैलक्षण्यं बोधयितुं ल
घुभूतोपि ईदूदेदित्यत्रैवैतत्सूत्रगर्भेन्यासो न कृत इत्याहुः। लुप्तेपीति। तथा च सर
पीत्यादेर्न स्यादिति भावः। सवर्ण इति। यद्यपीकारान्ते पूर्वसवर्णे सप्तसप्ति वा

कौ॰टी॰ नविशेषस्तथाप्युक्तौ ते विशेष इत्याहुः। आडाम्भाव इति। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति वक्त

॥२४॥ व्ये ओः सुपोरादेशे सूत्रप्रवृत्ते बाधितत्वेन तत्राडाम्प्रसक्तिः। ध्विंसा। वेरे पाठा

दिति। सुपां सुलुगिति भाष्यप्रामाण्यात्। शाखांतरे आद्युदात्तपाठोप्यस्तीति

ति चिंत्यमेतत्। यद्दि इपाङिस्मस्मरतिं नरस्त्वक्षमित्युदाहरणं दत्तमित्याहुः तन्न।

प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि सरसीशब्द एवोदाहृतः सिद्धांते विशे

षाभावादुदाहरणान्तरेत्विति बोध्यं। इत्यपरितोषादिति। पूर्वपदग्रहणं सुपस

र्जनोपलक्षणं तेन वाप्यामिवाचरति वापीयति कूपे इत्यत्राप्यर्थात्तत्रोपसं

क्रमात्रग्रहणं नेति बोध्यमित्याहुः। वाप्यश्व इति। उक्तार्थे ज्ञापितेपि प्रकृत

सूत्रस्य लुप्तैव वचनसामर्थ्यादेव प्रवृत्तावर्थग्रहणवैयर्थ्येन ज्ञापकस्य शैथि

॥२४॥

ल्पमित्यप्यपरितोषो बोध्यः। इत्यादावपि भविष्यतीति। न साहचर्यादिति भावः। ए
तेनैतद्भाष्यप्रामाण्याद्घपीत्यादीनां सप्तम्येकवचनाभाव इति निरस्तं। न
चानङित्यनुवृत्त्या पर्युदासात्तत्सदृशस्यापि प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणादि
द नेति वाच्यं। गौरीत्यादीनामनुदाहरणतापत्तेः। सुबन्तत्वेन सादृश्य
स्य वक्तुमश[illegible]त्वाच्च मंडूकानुवृत्तौ मानाभावाच्च। न च सप्तम्याः प्रवृत्तिराक्षि
प्यतेऽतो नास्येति वाच्यं। सप्तम्यंतस्याप्याक्षेपापत्तेः। दाधाघ्वदाप्। धातव इ
ति दाधा इत्यनयोः प्रत्यययोर्न ग्रहणं फलाभावात्। दा[illegible]प् साहचर्याच्चे
त्याकुद्वंद्वः कर्तव्य इति। द्वंद्वोत्तरविभक्त्यश्रुतिः सौत्रीति भावः। प्रनिदाते

कौ०टी० ॥२५॥

स्यादाविति। आदिना प्रणिधास्ति। प्रणिदयते इत्यादीनां संग्रहः। वृत्तानामित्युपलक्ष
णं विवृतमार्गाणां। उक्तमिति। दोरूपत्वाभावान्नेत्यादिसत्रोक्तं शिष्टमर्थमिति। गा
मादाग्रहणेष्विति परिभाषामंगीकृत्य विवृतार्थत्वमनेनोक्तं। भारद्वाजीयाइ
ति ज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवात्त द्व्यावृत्तिरप्यस्य प्रयोजनमित्याशयः।
धामेव प्रवृत्तयइति। प्रयकं वाक्यार्थे पर्यवसन्नो प्रवृत्तिशब्दस्य संबंधिश
ब्दत्वात्प्रवृत्तानामप्रवृत्तानां च संबंधिनां उपस्थितौ प्रत्यासत्त्याऽप्रवृत्तानां
निराकरणे तथामेवेति पर्यवस्यति न तु वाच्योयं। एतेन प्रवृत्तिशब्दान्व
यायदाशब्दे विभक्तिविपरिणाम इति परास्तं। निरनुबंधक इति। सत्यां
हि तस्यां दोइ[illegible]स्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः। तथाच वार्त्तिकमते प्रवृ ॥२५॥

त्तिग्रहणेऽस्मिन्नपि निरनुबंधपरिभाषाव्यावृत्त्यर्थं णामादेशावश्यकमिति बोध्यं।
केचित्तु दाप्‌ इति सामान्यानुकरणसामर्थ्यात्तन्मते स्यात्प्रवृत्तिरन्यथा दैधा
इत्येववदेत्स्याणुः। न चैवं प्रणिदापयतीति। णत्वस्यासिद्धत्वात्पुकः पूर्वं प्रवृ
त्तेः सन्निमित्तत्वात्‌ घुसंज्ञाया अपि फलाभावादप्राप्तौ पुकि घुत्वेऽपि अनर्थ
कत्वेन तं प्रति उपसर्गत्वाभावादप्राप्तिरिति शंकाशयः। नचेति। धातूपसर्ग
योः कार्यस्यांतरंगत्वात्पुकः पूर्वं दाधा इत्यनयोरर्थवत्त्वेन तं प्रत्युपसर्गत्व
स्य सत्वात्स्यचत्वनः पूर्वमेव णत्वेन तद्रूप फलस्य सत्त्वाच्च घुसंज्ञा न दे
युनराशयः। नच उरवृत्तव्यूहपरिभाषया न पूर्वं णत्वाप्राप्तिरन आह।

२६

पुंविशिष्टस्यापीति। यदागमा इति न्यायादिति भावः। वस्तुतस्तु पुंवद्भावे कृते पुंको

तारूपतावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् सुक् विशिष्टस्यैव घुसंज्ञेति कश्चिद्दो

षः। प्रनिदारयतीत्यत्र तु नरेफः समुदायावयव इति। न तद्ग्रहणेन तद्ग्रह

णं। यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इत्य

र्थः। इदं चैतत्सूत्रस्थभाष्यादिप्रामाण्याल्लभ्यते इत्याहुः। उत्तरमतेऽपीति।

भाष्यमतेऽपि प्रयोगस्थानामेवानुकरणात्। अन्यथा लावविधायके प्रवृ

त्तिग्रहणापकर्षेण वार्त्तिकरवं जनेन न संगच्छेत। आद्यायोगादिति। तथा

चावदातं मुखमित्यत्र तत्त्वापत्तिरिति भाष्यं। न च तर्हि तारूपाभावात् घु

॥२६॥

वाभावेन कथं तत्वापादनं दोदद्योरिति चेट निवृत्त्यर्थ तद्ग्रहणादनुबंधप्रयु
क्तोपदेशे ञ्नंतत्वाभावे प्यात्व प्रवृत्तिरिति ज्ञापनादित्याहुरिति। एवं सति व्य
तीहार इति व्यर्थमेञ्नो व्यतीहारादन्यत्रा प्रवृत्तेः तस्मात् व्यतीहारेण नियमयो
गान्मेङ एव ग्रहणमिति कैयटोक्तमेव युक्तमित्याहुः। अत एव ज्ञापकादस्य
व्यतीहारादन्यत्रापि वृत्तिरिति तु तत्वं। णावेवेति। वर्णग्रहणे लक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ताविदमेव नियमसूत्रं ज्ञापकमिति भावः।
अनुवर्तयतीति इदं च ज्ञापकं वार्त्तिककार मते। तेनैञ्नंतस्यात्वाभ्युपगमा
त्। भाष्ये त्ववदानसिध्यर्थं एज्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते आत्वमित्युक्तेर्न ज्ञापकत्वं संभवती
ति वक्तव्यं। अत एव नमन्यतरस्युक्तं॥ केचित्तु उपदेशे य एचू तदंतमिति व्याख्यानेप

कौ॰ टी॰ २०

कारलोपं न विष्यतीति। उपदेशे यदेजंतानामिति व्याख्याने आह। अथवेति भाष्यं व्याच
ख्युः। आद्यंतवदेकस्मिन्। दिगिति। दरि ज्ञाते रिवर्णांत लक्षणास्यान्यो॰ धावौ ष्येक
ग्रहणस्य प्रयोजनमिति। वृध्यसंज्ञासूत्रे कैयटः। विशिष्टाभाव इति। किंचैतदुक्त
रीत्या दिक्षु ग्रहणेति देशसूत्रे एकग्रहणेऽपि कथं समासनस्य वारणमिति स पि
दूषणं बोध्यं। व्यवहार इति। बुद्धिपरिकल्पिततत्सदृशा द्वितीयाश्रयः प्रथम
व्यपदेश इति भावः। धावयवयवश्च अनंतप्रयोगविषयस्य प्रत्येरिदं प्रयुज्य
मानं रूपमवयवश्यमित्रायेण। एवमनेकप्रयोगविषयस्येता: एकायमि कारर
स्यन्यपदार्थकल्पनापि बोध्या। यदयमिति। यमरमनमामितवलादेरपि इटो
विधानाच्चियमिति कश्चित्तन्न। रुदादिभ्य इति सूत्रे वलादेरितस्य संबंधस
त्वेन मध्येऽपि संबंधस्यैव न्याय्यत्वात्। अत एव सप्तमे भाष्ये उक्तो एकाचस्तो

॥२०॥

वल्लीति चेदित्युक्तं । कैयटेनेति । उरण्रपर इति सूत्रे भाष्यप्यैवं । अनर्थकस्येति ।
नानासमुदायांतर्गतनिरर्थकेकारसमुदायस्यायमेकइकारस्तादृशोवयव
इति । किंचयद्यपिव्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापिगौणत्वान्नेति यस्य भांति
स्लं प्रति सूत्रारंभ इति पूर्वग्रंथविरोधकैयटस्यकुरूते रत्याद्यर्थमनेपाधांतं प्रस्यावश्यकत्वा
दिखाकुः । तरइति · तॄधातोरपि गुणे रूपमेतत् । तत्साहचर्येणेति · प्रसयाप्रसययोरिति परिभाषे
अ याचेष्यपिबोध्यं । अन्यथेति । प्रस्यमयोरपि घसंज्ञायां तत्साहचर्यादूपकल्पयोरप्रसयोरपि महत्
त्वंस्यादिति भावः । सुप्सुपेति । पूर्वपदस्य तत्सदृशेलाक्षणिकत्वेन सामानाधिकरण्याभावात्त्वरती
वाव्रतिर्जरत्यादृत्तिरितिवत् स्त्रियाः पुंवद्भावेन आदेश्चेति निषेधात् । उपमानानीति समास
स्तुन आकृतिशब्दस्योपमेयवाचकत्वेपि साधारणधर्मावाचकत्वात् । साधारणधर्मत्वं पिसंभ
त्वादिना आकृतिरवयवसंस्थानं महिषीशब्दस्यश्चमहिष्यावृत्ति सदृशेलाक्षणिकः

दिति

शब्द. कौ.
२८

विशेषणमित्यस्यापि न प्रवृत्तिः तक्रकौण्डिन्यन्यायेनोपमानव्यतिरिक्तस्यैव विशेषणस्य ग्रह
णात्। उपमानसमासे त्वत्र च पुंवत्कर्मधारये इत्यस्य दुर्वारत्वात् उपमानसमासे पि कर्मधारयांगी
कारात् अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। दर्शनीयापतिरित्यादौ लक्षणासत्वेपि न पुंवद्भावः वृत्तौ
क्तेः प्राधान्यस्य समानाधिकरणे एव तत्प्रवृत्तेः अत्र च व्याख्यानमेव शरणमित्याहुः। स्वार्थिकत्वादिति।
तवैव च प्रकृत्यभिहितार्थद्योतकत्वेन न भिन्नेति। षष्ठीसमासान्तरस्य पुस्त्वाद्येति भावः। बहुगतो बहुः सा
न्येयात् डतिरपि तद्धित एव न तु पोतेरडुतिः। पूरणप्रत्ययान्तस्यार्थ पूर्वपदत्वासंभवादाह उत्तरपरत्वार्थ
रति। स्यात्ताघट। उदात्तत्वं स्यादिति। आदिनाम भावात् ज्ञल्तुपोत्तममित्यस्याप्राप्तेरिति भावः कथं
चिदिति। वस्तुतः सूत्र मते मूर्धन्यपदानुवृत्तेस्तत्र सत्वेन कथंचिदिति। अत एव ब्रा■ चद्दा विसेव
सिद्धे मूर्धन्यपदं सार्थकं न फलं तु लाक्षणिकत्वसंपादयेन मेव णत्वग्रहणं तु चिधवेन तरबोधन ब्रा
परस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेनेड्भैवानि त्यादि सिद्धमित्याहुः। एतदग्रहणमिति। पूर्वत्रासिद्धीयम
द्विर्वचने इत्यनभ्युपगम्येदम्। कृकवत्। उपलक्षणस्यापीति यदा किंचिद्दशिष्यं वर्तमानात् प्रत्यपा
द्यते तदा न हि शेषणत्वेन मवद्विपते यदा तु अवर्तमानत्वयातदोपलक्षणत्वेनेति बोध्यम्। इति श्री
शब्दकौस्तुभे प्रथमस्य प्रथमे पंचमाह्निकम्॥ ५०॥ ॥२९॥

यानापत्तेश्च। यथाकथंचित्पदविधिताश्रयणे तु व्याकरणे शास्त्रमात्रस्य तथा
त्वेन पदविधिरिस्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति दिक्। संज्ञितमिति। तच्चेनरत्स्नादिसा
धारणं सर्वादिनीसनुवाद वैयर्थ्यापत्तेः। उक्तेत्यादिति। उपसर्जनप्रतिषेधरतिवा
र्त्तिकेन संज्ञाक्षिप्तस्य विशेष्यत्वादुपसर्जनस्योपसर्जनांतस्य च प्रतिषेधः का
र्यस्तत्र सारव्याने सर्वार्थप्रतिपादकस्य सर्वार्थप्रतिपादकांतस्य च संज्ञेय
र्थान्नदोष इत्याहुः। अत एवेति। अन्यथोपसर्जनत्वेनार्थाभावाद्वलङ्यादिलोपनैव सिद्धौ
तद्वैयर्थ्यं स्यादिति भावः। अत एवापरितोषादिति। संज्ञाभूतानि भावारणांच। आचार्य्यद्विर्वंते
प्रवृत्तिकवि ... तत्ताघवारणाद्येयपि बोध्यम्। यथा त्रिङोगोत्रादीनीति। तिङः परेषां गोत्रादीनामनुदात्ता
भवतीति सूत्रार्थः अर्थादिति। अयं भावः गणपाठसामर्थ्येन तादृशसर्वादीनामेव सर्वार्थवाचकत्वप्रयु

सर्वादीनि॥ बहुव्रीहित्वमिति। किंच यदि प्रथमार्थे बहुव्रीहिः स्यात्तदा संख्ययाव्ययेत्यादि चतुःसू
त्र्यनर्थिका। अमहदर्थार्थमिति चेत्। तर्हि महदर्थभिन्नप्रथमार्थे कथं शेषरस्य प्रवृत्तिः कि
चोढस्य रथस्यायमित्यादि विग्रहे अन्यपदार्थे नियमतो वहनादिकर्तृत्वादि नोह्वीयते
ति दिक्। किंच को देवदत्त इति प्रश्ने चित्रा गावा मयमित्यस्यानुत्तरत्ववच्चित्रगुरित्यस्या
प्यनुत्तरत्वापत्तेरिति रलङ्कनः। पदविधिभिन्न एवेति। समर्थसूत्रव्याख्यया पदत्वसंपादको
विधिः पदविधिरिति व्युत्पत्त्या कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादीनामपि ग्रहणं सामर्थ्यं चेत
रनैरपेक्ष्यमिति। तेनेतरनिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यवैश्च यागसिद्धिः इतरद्वारा स्वजातीय
मेव गृह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति तदाशयः। अत्रेदं
वक्तव्यं। आवृत्तौ मानाभावः। गार्ग्य इत्यादौ प्रत्ययविधेः पदत्वसंपादकत्वाभा
वेन तद्घटकार्थकपरिभाषाप्रवृत्तावितरनिरपेक्षप्रकृत्यर्थस्य च प्रत्ययार्थेन्व

२९

इति भावः। एतद्विधीयमानं

सत्वे सिद्धे नियमग्रहणमेव योगविभागे प्रमाणमिति भावः। एतद्विधीयमानं
सत्वे सिद्धे नियमग्रहणमेवयोगविभागे प्रमाणमिति भावः।

प्रत्ययान्तरमेव स्वार्थेन ययोः प्राप्तत्वात्। एतदंतस्य द्वीवेन तु अयोग एव वृत्ति
विषय एवैतत्स्यात् एकार्थीभूतस्य द्वीत्वेनायोगात् तदाह। नियमयज्ञिति। उभय
तदिति। नन्वोभयस्य पाठात्तावैतत्स्यलादि विवक्षयाः कर्त्तुमशक्यत्वेन वृत्ति वि
षयात्तावत्कथमयज्ञिति वाच्यम्। यद्यत्रायच् स्यात् तर्हि उभयस्य सर्वनामत्वा
स्यादेव विवेचनेति कौत्स्पनिक विषयतामादाय शास्त्रप्रवृत्तिः अत्र च भाष्यमे
वमाननमित्याहुः। अयजादेशस्येति। अवयव्यर्थकस्येति शेषः इति गच्छंतीति। यद्यपि त्रया
णां विषय आभीक्ष्ण्ये इति पठ्यते तथापि पौनःपुन्यस्य क्रियाविषयत्वात् सिद्धत्वाच्च ग

नेरव गरुत्वमिति भावः। उत्तरउत्तमौ चित्वादंतोदात्तौ प्रयोजनाभावादिति। संज्ञाप्रयोजनकान्वर्थबललब्धसर्वार्थवाचकत्वाभावोदित्यर्थः। वेदभाष्येइति। त्वशब्दात्परविभक्ते रपिशेआदेशः सुवचत्वस्यनारूचिः। तच्चिंत्यमिति। चिंताबिजंतु शान्तित्वधेनत्वात्तिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनचेत्स्वशब्दोवाचकोभवतीत्यर्थलाभार्थंतथापाठआवश्यकः इति। सूत्रेति। यद्यपिनपुंसकत्वेसर्वनामसंज्ञाविकल्पसामर्थ्येनपरंशिभावंबाधित्वाजसःशीत्यर्थस्यकल्पयितुंशक्यत्वेनपुंस्त्वकल्पनेनकिंचिन्मानंतथापिशास्त्रबाधकल्पनायालघीयस्त्वमितिभावः। अत्रैवानकूलतर्कमाह। अतएवेति। त्रिसूच्यांगणसूच्यांत्रिसूचीअष्टाध्यायीस्थाजसिविभाषेतिप्रथमचरमेत्यनेन। शीस्मात्स्मिन्इतिपाटः। नगराभ्यंतरेत्तिबाह्येनप्राकारादिनायुक्तत्वादितिभावः। स्वदादीनिसर्वैर

30

ति। द्विपर्यन्तानामेवेति नियमस्तु सदादीनामित्येतद्विषय इति भावः। नन्वत्र स
मासवद्भाव इति। असमासवद्भावे एव पूर्वपदस्य सुपः सुविधानात्तस्य च प्र
८ ष्ठतद्दर्शनेन बहुलग्रहणेन तद्भावकल्पनादिति भावः। विभागस्य सिद्धेरि
ति। अयं च प्रकारोऽकृतव्यूहपरिभाषया सुटो निवृत्तये। कप्रत्यय इति। एतच्चू
वक्तुमुचितः न च नपुंसके एकाकुलादि सस्यनापत्तिः घञब्अपः पुंसीति
वचनादिति वाच्यम्। तस्य भावघञादिविषयादित्याहुः। विभाषा दिक्समासे(
अतिभवकानिति। अत्र हि लौकिके एकार्थीभावकल्पनातः पूर्वमित्यर्थः। पुंवद्भा
व इति। नन्वविशेषेण पुंवद्भावे परवल्लिङ्गतायामपि समुदायान्नरभावादि न श्रूयतेति
चेन्न। समुदायादिति दर्शनोऽन्नस्य टापः श्रवणानोपपत्तेः समुदायस्यत्वेन पुंव
हं सर्वनामत्वाद्वृत्तिघटके हि भावाच्चेत्याहुः। व्याख्यानादिति। न च सर्वनाम्नोऽ

विद्धितत्वेपितदंताद्धिह्नितत्वमस्येवेतिवाच्यम्। विधानासूर्वमंगत्वाभावेनतस्यवि
शेष्यत्वायोगादित्याहुः। स्यादिति। नेमस्यतु नेमके नेमकाइतिभवत्येव। स्वरादि
निपातो। एकाचाविति। अव्ययसंज्ञायांसत्यांमहासंज्ञाकरणवसामर्थ्यात्के
वलेफलाभावात्संज्ञाविधावितिनिषेधंबाधित्वातदंतेसंज्ञाप्रवृत्तिरुचिता। नि
रू पातसंज्ञायांतुकेवलेपिप्रगृह्यत्वस्यफलस्यसंभवात्संज्ञाविधावितिनिषेध
बाधेमानाभावइतिभावः। क्वेसादौतुलिंगसर्वनामनपुंसकताश्रयेणविभ
क्तिलुगित्याहुः। नसिद्धदिति। योगविभागेनपाठविशेषणत्वेप्रमाणाभाव
श्चेन्स्यपिबोध्यम्। तिङ्गोत्रे यत्राभीक्ष्ण्यशब्दस्यपूर्वनिपाताकरण
मेवतथेत्याहुः। शांतनवेति। सप्तमेहरदत्तस्तुशांतनुप्रतीतत्वमाह। उपस

स्वप्रक्षपः कर्तुरा[illegible]हेव सूत्रं तु रमा गौरीत्यादौ चरितार्थं। एतेन ङ्याप्प्रकरणमेतादृशस्य
लेविध्यर्थमेवास्त्विति परास्तमित्याहुः। एकार्थीभावे हि पूर्वपदं स्वार्थोपसर्जनकप
दान्तरार्थे उत्तरपदमपि अन्यार्थोपसर्जनकस्वार्थे वर्तते अत एव कृष्णस्य राज्ञ
पुरुषो राजपुरुषो देवदत्तस्य सपि न भवतीत्याशयेनाह। निष्कृष्येति। स्त्रीत्वेना
योगादिति। अत एव वक्ष्यति चेति टीकेन। इत्थं च पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। स्त्री
त्वं प्रत्ययार्थ इत्याशयेन शंकयति। प्रियपंचेति। भांतलक्षणो दीर्घः राजवत्। अस्त्रीत्वान्न
ङीषिति। एवं च स्त्रीत्वविशिष्टस्वार्थ एवान्ये नैकार्थीभूत इति न प्रागुक्तदोष इति त
त्वम्। अवयवस्येति। महाशूद्रशब्दस्य केवलरूढत्वादिति भावः। अ[illegible]योऽप्र
धानमिति। अनुपसर्जनादिति प्रसज्यप्रतिषेध इति च सन्नुरोधेन प्रमू
ततो नियममिति। वाग्रहणानिवृत्त्यैव नि
लुप्तस्येति। लुक न क्ङित लुकीत्यनेन।

63

क्तेकार्यमित्यर्थः कल्पनेनच गणपाठस्यदादीनामइत्याद्यर्थं चरितार्थविशिष्टसर्वादिगणपा
ठस्यैवमपि व्यर्थत्वात्। प्रथमचरमेत्यादिभिरपि सर्वार्थवाचकत्वप्रयुक्तकार्यस्यैव विकल्पः द्वंद्वे
चेत्यादिभिरपि कल्पितस्यैव निषेध अनुवर्तस्य सर्वनामपदस्य तादृशकार्ये लक्षणा वा। यद्वा
तेषां सर्वादिगणाबहिर्गा एव क्रियते। अत्रापि पक्षेण वाच निको ज्ञापकसिद्धो वानदंत विधिर
स्यैव इमांकु स्ट्छिमसहमतिः पक्षांतमाह अथवा उभयमिति। अआदिति चेदइति। अइति
लुप्तपंचमीकं। मदृणावतेति। कौरव्यमांडूकाभ्यां चेत्यवमादि विषयमेतत्। औपगवीति।
उपगोरियमिति विग्रहः हलड्यादिलोपोनस्यादिति। विहितविशेषणेन बोध्यं। ज्ञापितत्वादिति।
इदंचईयसश्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तम्। यः सइत्यादौ लोपापत्तेश्चेति। त्यदादीनामइत्यच विभ
क्तौ विधेस्य विषयसप्तमीत्वे विवक्षितसप्तमीत्वे चिंत्यमेतत्। सुस्यमिति। चित्रायां जातत्वात्
इत्यादिनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य चिंत्यमेवज्ञापकमित्याहुः अन्यार्थतायाः ऽयतां नहि तोपत्यर्थता
याः स्यात्स्यतीति अपरेतु प्रातिपदिकमध्ये पदांतरप्रवेशास्य कर्त्तुमशक्यत्वेन तत्साहच
र्याचथाभूतो योऽर्थाबंतयोर्ग्रहणं नहि घटइत्यादौ विबदृष्टा सुंदरी मालेतिपदांत

र्जने इति। स्वरादिभ्य आचार क्विबंत प्रवृत्तिक क्विबंतेभ्य उपसर्जनेभ्यः प्रसं
गस्य सत्वेन चिंत्यमेतत्। तस्मादन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तस्य विशेष्यत्वात्तदंत विधि
न्यीय प्राप्त इत्येवं तत्त्वम्। यद्वा। अन्वर्थसंज्ञाप्रयोजनेन त्वेन भाष्यकारोपन्यस्त।
सुच्चैसो इत्यादि प्रयोग ज्ञापकमित्याशयः। अथा इत्सुदाहरणमिति। अया
सावयासा इति वेददर्शिनां दृश्यान्यथैवं चिंत्यमित्याहुः। अग्नये अयासे इदंन
ममेति कल्पसूत्रेषु समाम्नाच। रात्राविति। रात्रिशेषे इत्यर्थः। तद्धितश्च। तद्धितांत
इति। ननु केवले संज्ञायां प्रयोजनाभावः। नचाकच्। प्रातिपदिकात्सुबंताद्वा त
स्य विधानात्। लुगपि अव्ययादिदितस्यैव नतु परस्य। नाप्ययैत्यादि स्व
रोपि पूर्वपदस्यैव। किंच केवले संज्ञायामसर्वविभक्ति पदसामानाधि

करणयासंगतिः। अतो महासंज्ञाक्षिप्तशब्दरूपं प्रति तद्धितस्य विशेषणत्वा
त्तदंतविधिरित्याशयः। एकवाक्यत्व इति। विभिन्नदेशस्थानामप्याकांक्षा
वशात्कर्मणि द्वितीयैकवचनमित्यादिरीत्या पदैकवाक्यत्व इत्यर्थः। एवंचा
न्यत्र विधायकस्यैवाभावइतिभावः। सामर्थ्याच्चेति। ~~अर्थ्येत्यादितिवक्त~~
(वि) सामान्येति। द्वितीयाकर्मत्वेवनान्यत्वेत्यादिरूप इत्यर्थः। एकवचनमेवे
तीति। अत्र पक्षे द्वित्वेप्येकवचनं प्राप्नोतीति दोषः। सामर्थ्यान्नेति। अन्यथा
दिरूप इत्यर्थः। एकेइत्यर्थः। एकवचनमेवे[illegible]ति। वक्ष्यमाणापूर्वप्राप्तिपक्षे
वैषम्यप्रमाणाभावइत्यपिदोषः साधारणं दोषमाह। त्रिष्वपीति।
कृन्मेजन्तः। उपसर्गे इति। अतएव नाकच्। अतएव नाभ्योक्तपक्षयोर्न

33

66

फलभेदः। सत्ववाचिनामिति। एवं च यत्र तामौ लौ रित्यादौ दोषापादनं चिंत्य
मेवेति भावः। कुंभकारेभ्य इति। असत्ववाचित्वाभावादिदं चिंत्यम्। सू
त्रं लुवक्षेरायइत्यादौ चरितार्थमित्याहुः। बहिरंगेति। एतेन सन्निपात
परिभाषया लोपाभावेपि अव्ययनो न भात्रेइति आधयेइत्यादौ दुष्प
रिम्। आधौ हे आधेइत्यादावकच्च दुर्वारस्त्यपास्तं। मकारसाहचर्याद्धि तन्नय
निमित्तकस्यैकाचो ग्रहणाच्च। सत्ववाचकत्वेनाव्ययस्य प्राप्त्यभावाच्च। क्रौ तौ सुन्क
सुन्मेजंतरयैव सूचयितुमुचितं। साहचर्येण त्वतामेव ग्रहणात्। साहचर्यनि
यत्वस्थापनाय वा तदित्याहुः। अव्ययी। स्वरसादिति। केचित्तु यद्यलावत्व [illegible] यो
जनं स्यात्तर्हि नाव्ययाव्ययीभावतो महदेव सूत्रयेत्। तस्मात्सूत्रस्य बहू

मिटिल्लोपादीनि प्रयोजनानीति व्यर्थं परिगणनमिति भाष्यं योजयति। अ
नियतमिति। अत्रापि विशेषपरिज्ञानार्थं वचनमावश्यकं। लक्ष्यानुरोधेन नि
णयेन प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः। लभ्यत इति। न चाव्ययीभावस्य पुनर्विधानाद्वि
र्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायान्नित्यार्थमेवास्त्विति वाच्यम्। नित्यग्रहणमात्रात्त
दर्थसिद्धेः सूत्रव्यर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वात्। सिद्धेरिति। मुखस्वरनिवृत्तिवद
कण्ठादेरपि प्रसंगाच्चिन्त्यमेतदित्याहुः। खुडावनानीति। तानि पश्यतीत्यत्र पू
र्वसूत्रं सावकाशं वाक्यभेदश्चेति। यद्यपि पर्युदासेस्य प्रतियोगिकभेदव
त्तिलक्षणा स्येव तथापि अत्र द्वयं बोध्यम्। भिन्नोपि नञः शक्तिरेव।
अत एव घटः पटो नेत्यत्र भेदबोध इत्याहुः। नवेति। अनन्वय

प्राप्तिषेधा इति। विध्युन्मूलकत्वादिति भावः। गोयजीति न भवतीति। पूर्वप्राप्तिमात्रेणाप्राप्तवि
भाषात्वमिति भावः। समनंतरेति। अथोच्यत इत्यारभ्य न भवतीति अंतेन उक्तिसंभव इति। य
जीत्यनुवर्त्तमानात् प्राप्तविभाषा तदनुवृत्त्यभावे उभयत्रेति बोध्यम्। धर्मिग्राहकेति। प्रसंयोत्त
रपदयोश्चेति उभयत्रेति। प्राप्तविभाषात्वस्याप्यनुपपत्तिर्बोध्या। स्थानिव
द्भावसंभवादिति। न चाचि विभाषेति कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं स्यादिति वाच्यम्।
तमेवाऽऽदि प्रत्ययमाश्रित्य चेक्रिय इत्यादाविड्देरिव तस्य सुलभत्वात्। प्रागुक्तेरंगा
नपीति न्यायेन लुक्शब्देन तदुपजीव्यानामिव तदपवादानामपि ग्रहणं बोध्यम्। इ
ति कौस्तुभे विषमव्याख्याप्रथमस्य प्रथमे षष्ठमाह्निकम्॥ ॥इग्यणः संप्रसारणम्॥ सं
तदेव विधेयं स्यादिति। शक्यार्थसंज्ञापक्षेप्ययं दोषः कारकविशिष्टक्रियायाः शक्यार्थ
त्वात् तस्या एव विधानं स्यादिति। तदुपस्थापितेति। अर्थश्च न क्रियारूपः असत्त्वरूप
त्वात्तस्य विधानायोगात्। किंतु तत्कर्तृभूत एवेति तत्त्वम्। एतेन शक्यार्थसंज्ञापक्षे कि

चउपस्थाप्यं तेन हि तद्वद्त्र वि

प्रसंग इति। यथा वृद्धि शब्देन शक्त्या आदि

भाषा शब्दो निषेध विकल्पयोः संकेतित किंतु अर्थ एवेति शंकार्थः समा

धानं तु स्ववाच्यत्व संबंधेन संज्ञिरुपस्थितौ संज्ञा पदं लाक्षणिकं। प

दार्थेति। लोके अर्थः प्रधानं शब्दो विशेषणं। शास्त्रे स्वं रूपमिति पारिभा

षणात्। शब्दः प्रधानं अर्थो विशेषणं। गुणप्रधानभाव विपर्यय एव

पदार्थ विपर्यासः। इदमेव भाष्ये प्रच्युत इति प्रच्यवनं नाम। यद्वा। सर्व

शक्तिमतः शब्दस्येति नाशक्तिः परिच्छिद्यते इति प्रच्यवनं। सा च लोके

शब्दे। शास्त्रे तु अर्थे इति विशेषः। यद्वा भिन्ना एवार्थ शब्द पदार्थकाः श

ब्दाः इति शब्दस्य शक्त्युन्मेषकः सादृश्यात् स एवायमिति बुद्धिरिसाकुः॥

याया एव विधानं स्यादित्यपास्तम्। शब्दभेद इति। सहकृतात्वोष्ठपुटव्यापाराच्छब्दद्वयोच्चा
रण इत्यर्थः। यथा येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादौ। शब्दैक्य इति। सहकृतात्वोष्ठपुटव्यापारा
त्वेकावृत्तिक शब्देन विनिगमकाभावादनेकार्थबोधेत्यर्थः। यथा विद्यमानसेत्यादौ।।
तादृशव्यापारभेदे तदुत्पाद्यध्वनिभेदे वाव्यंग्यैक्य आवृत्तिः सापि क्रमिकबोधस्यो
गां यां स्थितापस्युरेश्वरेत्यादौ। तत्रतु युगपदुभयान्वयविशेषबोधोपि स्यादुः। सं
य भ्राविलेति। एतेन प्रदेशोषुलाङ्गीयवसिद्धेसंख्यासूत्रं व्यर्थमित्यपास्तम्। त
पवादइति। यथोद्देशोचेदम्। कार्यकालेतु षष्ठीस्थाने इत्यधिकारावयत्रैतदभावे स्या
नषष्ठी प्राप्तात त्रास्याउपस्थितिरितिनप्रत्ययरहापवाद इति स्पष्टमत्रैवभाव्ये। आल

...टचाविति प्रत्ययविधावेतदप्रवृत्तेश्चिंत्यमिदं। इत्यादीति। एवमप्याट्‌श्च यासु
ट्परस्मैपदे ष्विह्यादौ वाक्यार्थानुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वेन चिंत्य एवायं पक्ष इत्याहुः।
मिदचोंत्यात्। तत्रेमिदि। श्नमिदित्यर्थः। एतेनश्नानोनीत्यादौनुमो मित्वस्य चारि
तार्थ्यादिदं चिंत्यमित्यपास्तं। अतएव तत्रेत्युक्तं। अनथा उपस्थितत्वाद्‌वास्यनुमो
लाभे तत्र ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। वृध्धौवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन गुणो बाधितानुमि
सकृद्‌गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायेन पुनर्न गुण इत्यत आह। वहंलिहेति। तथाचेति समुदाय
स्य संयोगसंज्ञाश्रयतो अस्मादिति। सामर्थ्याद्‌दुशो हतेरूम् एयताद्देदम्। पत्यातेरु
त्ति। अयं व्याकुलादिष्वपि माकूलिसिध्यर्थमित्याहुः। षष्ठीस्थाने। निपतनादिति। तत्पुरु
षेसृतीति वक्कुलग्रहणादिति केचित्। निपातनादेत्वमिति। सुप्लुकि अकारस्यार्थः।
सुपां सुलुगिति शेइति कश्चित्। अंतरंगत्वादिति। प्रसक्तस्यैवानंतर्यादिसंभवा

प्रसंगस्य प्रथममुपस्थितत्वादंतरंगत्वम्। अनंत[illegible]रादीनां तु प्रतियोगिसापेक्ष
त्वाद्बहिरंगत्वम्। ज्ञापकादिति। तत्र ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वाद्विधिविषये एव तत्प्र
वृत्तिरिति बोध्यम्। एतदर्थमेव ज्ञापकोपन्यास इत्याहुः। षष्ठ्यंतमिति। [illegible] यस्मा
त्षष्ठ्युच्चारितात्तदेव षष्ठ्यंतं स्थानेन युज्यत इत्यर्थः। आरंभेति। परत्वारंभसामर्थ्या
दित्यर्थः। एवं च यत्र विरोधस्तत्र परत्वादेतौ भवत इत्यर्थः। बाधकाविति। इदमपि का
र्यविशेषे समावेशेऽसंभवति। लोरनिष्ठौ इत्यादौ तु समावेशो भवत्येवेत्याहुः। अविरो
धादिति। अनेन सह विरोधत्वाभावादित्यर्थः। स्थाने। यथासंख्यसूत्रे हि शब्दसा
म्येनार्थसाम्येन वा प्रवर्तते। आद्यं यथा समूलाकृतेत्यत्र। [illegible] द्वितीयं यथा। परस्मै
पदानां लि[illegible]त्यत्र। प्रकृते तु शब्दसाम्यं नैव। अनुच्चारणात्। अर्थसाम्यमपि न
संभवतीत्याह। अर्थत इति। अनुवर्तमानं प्रसंगवाचि। इह संतो त्वादिस्थानवाचि।

न[illegible]वं प्रसंगे स्थानतो योऽन्तरतमः स इत्येव वाक्यार्थोऽस्तु । आद्यवाक्यार्थे वाक्यभेदे
चमानाभावं इत्यत आह । वाक्यभेद इति । इतरान्तर्याभावेन वाग्घरित्यादेः प्रयो
जनस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च तमप्ग्रहणं रसान्तरतम्यबोधनद्वारा वाग्घरि
साधनेन सफलम् । अकः सवर्णे इति दैत्यारिरिति सूत्रव्याख्यावसरे स्थानी
दीर्घान्तरतमः । श्रीशाइस त्र प्रत्यकमिति सिद्धमित्यर्थः । दिगिति । यत्रानेकवि
धमितस्यैकैकमात्रान्तरतमेषु प्राप्तेषु नियामकत्वं न तु सर्वथैव गुणान्तरानान्त
र्यत्यागपरत्वमिति भावः । बाधितेति । अन्तरङ्गन्यूहेपरि भाषयेति भावः । अं
गगुणेति । अंगस्य गुणाः कालादयस्तेषां प्रधानकालादिभिर्विरोधे ताद
र्थ्यादंगानामुक्तकालबाधनेन कालान्तरेप्यनुष्ठानं यथा सोमकाले ने
ष्टिकालस्य । इष्टेः कालः पर्व सोमस्यापि स एवेत्याहुः । निर्दिष्टेति निर्दिष्टे

रित्यर्थः। आद्य। अयनादिति। इतो मनुष्यलोके रूढं तद्यादिना विच्छेदान्मंडूक प्लुतिप्रसंग आद्यः। वक्ष्यमाणे यो साऽयं विशेषु मेकदेशानुवृत्तिमंडूकप्लुत्यौर व

वि॰ ष्य कर्मणि षष्ठीतत्पुरुषद्वयं इत्यनेकेषां हृदयागमनमिति क्लिष्टमेतदिति। तन्न।

ति॰ इत एवास्वरसादाह। यद्वेति। अन्वय इति। अनुवृत्तावादिशब्देन गतागतस्य

स्यैकस्यैव हृदयागमनं। स्वकृतव्याख्यानेतु नर इत्यत्राकारविभोगः। नर इति

रोतं लुप्ताकारानुकरणं। तस्याकारेण षष्ठीतत्पुरुषः। विशिष्टस्य नृशब्देनद्वंद्व

इत्यनेकेषां हृदयारोह अनुवृत्तिपक्षापेक्षया तीव क्लिष्टतममवम्। एकदेशानुवृ

त्तिश्च बहुशो दृष्टेति चिंत्यमेवेति कश्चित्। वचनेनेति। स्वभावस्य सामर्थ्यरूप

स्यत्लिंगतया श्रुतिकल्पनां विना प्रामाण्यायोगादवरूपं भाविनि तत्कल्पने प्रस

75

क्षश्रुंस्या प्रतिबंधादारब्धेन योगेन लघुनोपायेन सिध्यवनैकवृत्तोनुसरतो गौ
रवान्नेदं प्रसारव्याख्यानं रमणीयमिति कश्चित्। उत्तरपरः। असंगत इति। एक
शेषप्राप्तिरूपदोषेण। नराणामिति। ऋकारश्चिरातः संश्लेष्य ऋवात्। लक्षणमिति।
चिरात्सुरान्नस्य ऋकारे लक्षणा। लक्षितेन ऋकारेण लक्षणाया चिरंतामुप
स्थितिरिति लक्षितलक्षणा। एवं च विभिन्नार्थत्वान्नैकशेष इति भावः। बाधे
नेति। प्रवृत्तमिसत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्ते शेषनिघातमपि बाधेति बोध्यम्।
त्र संगेरपरत्वे इति। इदं च याथोद्देशपक्षे। कार्यकालेतु गुणवृद्धिविधौ प्रमाण
तआंतर्यस्यो नाश्रयणमेव। अत एव वन्कोः किंकरणं चरितार्थं। एवं चानियम
एव प्राप्तमित्याहुः। वेडौस्यादिति। स्थानकृतांतर्यानाश्रयणेदं। गुणवृद्धि

चियोश्रमा। णत्वआंतर्यो। नाश्रयणेनैतत्सिध्यत्यत आह। किंचेति। सर्वादेश इति। सामर्थ्या
द्वौ पञ्चीव्या विरोधस्यापि बाध इति बोध्यम्। लोपस्य सर्वादेशत्वे स्थानीयत्वाभावान्
रपरत्वं कथमिति चेन्न। पूर्वं उः स्थाने प्रसज्यमानस्य लोपस्य पश्चाद्रपरत्वमुखेन सर्वा
देशत्वमुचितमिति गृहाण। नस्यादिति। इदं तु कैयटानुरोधेन। वस्तुतो रेफश्रवण
मापाद्यं। झलन्तत्वेणापकर्षपक्षे संयोगान्तलोपप्राप्त्यभावात्। वव्रे इति। ववृते इति
भाष्योक्तं कृतन्मध्यपतितन्यायेन गतार्थमिति भावः। अलोन्त्यस्य। पदस्येति। निर्दि
श्यमानस्येति न्यायस्येति न्यायादस्य पदस्य संपूर्णस्य स्यादिति भावः। न कर्तव्यमि
ति। अलेवान्त्यस्य नान्यस्य इति नियमेनेष्टसिद्धिरिति भावः। सर्वादेश इति। एवं तानङः
सर्वादेशत्वं न स्यादिरपि बोध्यम्। तदपि हि सर्वादेशत्वेनैव साध्यते। ङिच्च। तातङिति।
गुणवृद्धिसंप्रसारणार्थं ङित्वे इति शेषः। अनंतरमिति। एरित्यनुवृत्त्यर्थं मत्रपाठः॥

उपपत्तिरिति। एवं च लाघवात् ङित्त्वस्यैव तत्र ङकारोच्चारणसामर्थ्यलभ्यार्थानुवा
दकत्वेति लाघवमिति भावः। अनेकाल्। न सर्वादेशतेति। गुणस्योत्वादिः। इति पक्षेइ
ति। अत्र पक्षे आदेशसंबंधाङ्गीकुर्वाणापि संज्ञाप्रयोजनाभावान्नक्रियत इति
ज्ञापनप्रयोजनमस्तीति भावः। अंतरङ्गतयेति। उपदेशे रस्य साक्षात्प्रधानक्रि
यान्वय उचित इति भावः। दिव औदिति। औ दिति। औत स्वस्योच्चारणार्थं वाच्चिंत्य
मिदम्। चिंत्य इति। पूर्वफलाभावादनंतरमुपदेशकालाभावात् छादीनामित्संज्ञा
न स्यादित्याशय इति भावः। एवं च शित्प्रकरणमावश्यकमिति तत्त्वम्। अदर्नुमि
ति। इहेति शेषः। उत्तरसूत्रे फलं तु स्फुटमेव॥ इति शब्दकौस्तुभे विषमव्याख्यायां प्रथ
मस्य प्रथमे सप्तममाह्निकम्॥ ॥ स्थानिवत्। भव्यमिति। यद्यपि भ्वादिगणपठि

न्त्वात् क्रियावाचकत्वाच्चास्योपदेशे नापि सिद्धं धातुत्वं। अव्ययेति। परत्वात्कृदादेशे चिं
त्यमेतत्। अंतरंगत्वं तु दुरूपपादं। नित्यत्वाच्च कृत्त्वादेश एव। नाऽत्रानंतर्यमिति निषेधाच्च। नु
गभावेति। तस्मात्क्रियादशायां जहत्स्वार्थावृत्त्यभावो भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीये
ति भावः। वैफल्यापत्तेरिति। अत्रापि योगविभागेन लुङ्लङोरेवेति नियमार्थत्वाल्लिटि
नित्यतायाः फलस्य सत्वाच्च चिंत्यमेतत्। अत आह। अस्तीति। प्रायेणेति। अतिदेशसू
त्राणामिह पाठस्तु षष्ठीयत्तानुवृत्त्यर्थ इति स्पष्टं सेनाधं नाइति सूत्रे भाष्ये। परिभा
षाणां गुणवृद्धि निषेधानां च पाठात्। सिद्धं धर्मिणमिति। धर्मिणं सिद्धं पूर्वमुच्चारि
तं वक्ता अन्यो विधेय इति न्यायः आदेशः स्थानिवाच्य इत्यर्थः। स्थानी आदेशबो
धक इत्यर्थे स्थानिनउद्देश्यत्वमित्युत्तरं। च क्षिङ् इसेवेति। सार्धमात्रालाघव मत्र पाठे

79

भवति। तथा च ख्यातिग्रहणसामर्थ्यात् ख्यातेरेव ग्रहणं न तु स्थानिन इति भावः।
नन्वेवमप्युभयोर्ग्रहणं स्यात् एकस्यैव ग्रहणे मानाभावादिति चेन्न। युष्मदस्मदो
रनादेश इति ज्ञापकसिद्धेनादेशः स्थानिवदित्यतिदेशेन चक्षिङ इत्यु[illegible]नये
वोभयोरपि कार्यलाभात्। इष्टं तु वक्करणाभावे तदर्थानुवादकतास्ति न वेति वि
चार्यते। ख्यापकथनमिति तु सार्वधातुकमात्रमस्य विषय इति दिक्। वक्करण
मिति। न पदान्तेति सूत्रं चैवं सति सार्थकमित्याकुः। वक्षमाणमिति। इदं तु वक्ष्यर्थेनापि सुलभ
मिति प्रागुक्तमेव दूषणं। षष्ठीस्थानेऽयमनुवृत्त्यर्थं चेत् पाठ इति वा। निषिध्यत इति। अतिदेशो
नु किं कार्यनिषेधः सिध्यतीति भावः। कुटादीति। घुमास्थेत्यत्रापि क्ङितीत्यनुवृत्ते [illegible] गाङ्
ग्रहणमपि व्यर्थमेव। इदं च उपलक्षणं विभाषोर्णोरित्यादीनाम्। न संस्येति। लिड्डि
विधिपरत्वे किं किन्नू लिट इत्येव ब्रूयादिति भावः। सिध्यतीति। तल्लेकं तु देवदत्तः पच

तुते ओदनमित्यत्र पदस्यत्यधिक्रियमाणो निघातस्तेमयादिश्च मन्वे तदर्थम
नेकाल् सूत्रादेत्सर्वस्येत्यनुवर्त्यतां किमादेशग्रहणेनेति चेत्। आदेशग्रहणं वा
क्यभेदेन पुनः स्थानिवद्भावबोधनार्थम्। अनल्विधावित्युभयोः शेषः तद्ग्रहणं तु
अतिदिश्यमानविरुद्धस्य कार्याभावः। तेनाहन्नित्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा न स्थान्या
दर्शीति। स्थानी आदेशीति व्यवहार इत्यर्थः। असंभवीति। घोषार्थेनार्थवत्ताच्छिन्नमिदम्। यथाश्रुत
मेवेति। न चादेङ्गिति लुप्तषष्ठीकं। यालि वातीति निर्देशात्। कैयटेनेति। तदुपपत्तिस्तु सचा
र्थवत इत्यादि प्राग्युक्तैव। विवरणकृतस्तु षष्ठी स्थानेयोग इति सूत्रमावर्तते। तत्र षष्ठीग्रह
णं स्थान्युपलक्षणं स्थानशब्दोऽर्थवाची। तिष्ठत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या। सप्तमी च नि
मित्ततायां। योगशब्देऽश्च युज्यत इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची तेन स्थानी स्वार्थाभि
धानसमर्थादेशवानूर्वैभंती इत्यर्थ इत्याहुः। गणकार्यमिति यत्तु गणकार्थकृतः पा

टः शपमपि प्रवर्तयेदिति। तन्न। सामान्यविहितशपो दैवादिकत्वप्रयुक्तश्यना बा
धात्। नहि शप् न च गणोभिन्नगणपठितत्वनिबंधनः। अत एव घटादौ गणांतर
पठितानामनुवाद इत्याकरः संगच्छते। इदं च वा वृत्तनुवर्तने रतिपाठमभिप्रेत्य। य
दातु वरण इति पाठस्तर्थभेदात् भ्वादिपाठेन सिद्धिरांकैवन। किंच तपदेश्यैवा
इति वसद्विकरणयोर्द्वयोर्विकल्पेवर्ततीति स्वरूपार्थपाठ आवश्यक इति बोध्यम्।
उत्तराणिति। तासिलसार्वधातुकानुदात्तत्वेन ज्ञापितत्वादस्यपरत्वम्। शेषस्येने
ति। तत्र हि दावेवायं न दैवस्यीति भाव्यम्। तत्र दायमान इति शाप्यं तो दान्तं स्यनि
हो घुदाचमिति फलभेदे प्रत्याख्यानं न संगच्छेत। न वभतीति। यद्यपीदमुत्वे
वतेपि सिध्यति तथापि कप्रिष्ट इति न सिध्यतीति भावः। अनल इति। यद्यपि

भाव्येऽनलि ति प्रथमां तमेव पश्यते तथापि तन्नादृतमनलात्मक आदेशः स्थानिव
द्भिसर्थापत्तेः तथा च ल्यपो नलात्मकत्वात्र पश्ये इत्यादाविट् स्यात्। विशेषानातिदे
शे तु प्रतीव्ये इत्यादौ गुणनिषेधो न स्यादिति भावः।अदो जग्धिरिति सूत्रे ल्यब्ग्रह
णं नादेशसामोधिकल्पमित्याहुः।उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य स्थानिवत्त्वाभावान्न पद
हं न स्यादित्याहुः।अनलाश्रयत्वादिति।सकलविधिपरिग्रहणार्थं द्विधिशब्दात्त्वप्रा
न्यायो बाध्यत इत्याहुः।चरितार्थत्वादिति।अनल इत्येव वक्तव्ये विधिग्रहणं विशेषातिदे
शज्ञापकमिति तेषामाशयः।पूर्वोक्तार्थस्तु ल्यब्ग्रहणात् ज्ञापकात्।संबंधसामान्यषष्ठ्ये
व सिद्धे विधिमात्रे निषेधो यथा स्यादित्यर्थबोधनद्वाराऽप्राधान्येनापि अलाश्रयतो आ
र्धधातुकस्येडित्यादौ प्रतिषेधबोधकं विधिग्रहणमेव विशेषातिदेशज्ञापकं तदनतिदे
शे तेषामसंग्रहप्रसक्तेः इत्यर्थः स्पष्टमेवेत्याहुः।इत्यं शेचेति।युष्मदस्मद्भ्यां ङसो शिति

सूत्रे शिग्ग्रहणमानुमानिकादेशसंग्राहकं चेत्यपि बोध्यं। तथा चेति। अस्मिन्पक्षे ज्ञा
पकसिद्धस्यानित्यतामात्रमनेन ज्ञाप्यत इति तत्त्वं। तेन गोः पूर्वणित्त्वे स्यादि वक्ष्यमाणं
सिद्धमित्याहुः। कल्प्यमिति। अपचन्निसादौ प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थं चेत्यपि बो
ध्यम्। स्नुक्रमोरिति। आत्मनेपदनिमित्ते यस्नुक्रमी इत्यर्थाभिप्रायेणेदं। सिद्धं त्विति।
एतद्वचनेन क्षिप्रचिकंसयत इत्यादौ निषेधो लभ्यते नेट् स्यादिरीसा तु न लभ्यते।
तस्मादात्मनेपद इति सप्तम्येव स्नुक्रमोरित्यस्यान्वययोग्यत्वेनायुक्तश्च सपक्ष इत्याहुः।
दोष इतीति। नुनुकार्यानिर्देशो ण्यादित्वविरहप्रयुक्ताप्राप्तकार्यसंपादनेन च रिता
र्थस्यादित्वबहुव्रीह्यर्थोभयविरहप्रयुक्ताप्राप्तकार्यप्रवर्तकत्वे मानाभाव इति चे
न्न। आदित्वमात्रविरहमूलप्राप्तकार्यस्याप्रसिध्या सामर्थ्यात्कार्यमात्राति

इडा स्थानिवद्भावेनागतं प्रार्थ्यं तवेहन्तिरूपमिति भावः। प्रसंगादिति। सिचू नि
मित्तांगस्योपदेशिकस्य सत्वात्। धातुरूपस्य च तादृशस्यैव सत्वात् स्थानिव
द्भावानपेक्षत्वाद्वार्तिकेन न सिध्यतीति भावः। रूप्यभावस्य प्राकुकशीत्या सिद्धत्वेपि
तदंशप्रत्याख्यानायाह। नायमिति। एतेन लवुत्यपि अनिवध्योरितिवृद्धि निषेधे
न सिद्धत्वात् कृत्य पर्यंतेयावनं व्यर्थमित्यपास्तम्। न च वधहिंसायामिति भौवा
दिकेसवृद्धिरूपस्यापीष्टत्वाद्धीयदिधी यर्थे अदंनता श्रयत्नं व्यर्थमिति वा
च्यम्। गतौ चारितार्थ्यात्। तस्य काचित्कत्वाच्च। अतएव हनीवधेसपूर्वस्निन्नियोगे
न वधादेशविधानं चरितार्थे। अन्यथा वधेरेवामुं विदध्यात्। हनो वधेनस्त
वापीष्टत्वाच्च। वधहस्पूर्वस्यांतेनोदात्तोदात्तस्यापिस्तु पत्वाच्च। सोपि स
र्गेपि घातत्यादेर्घञस्इष्टत्वाच्च। किंच अपूर्व्यर्थ एव। सिद्धांतेपि वधशब्दस्यां
तोदात्तत्वेन बहुव्रीहि पदप्रकृतिस्वापूर्वरयोर्विशेषाभावे धर्मान्तस्याद्यु

त्वादिपाठादन्तोदात्तत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। अस्तु वा सोपसर्गनिवृ
त्त्यर्थं तदिति दिक्। यदेति। यच्छब्दप्रयोगस्तु निपातैर्यदीति निषेधद्वारा
तिङ् इति निघाताभावबोधनार्थः। बाध्येतेति। उत्तमे प्रत्यये आदेशे कृते
यथा निपातस्वरः सतिशिष्टत्वाल्लतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि
बाधेतेत्यर्थः। तथेति। अनुदात्ते एकाचीत्यर्थः। अदन्तत्वादिति भावः। करि
तीति। अन्यथा तृनो नित्त्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तस्य निवर्तनात्। एवं वित्तस
तीयात् ते एकाचत्वमपि मिदुपदेशेनैव बोध्यं। संभवत्येवेति। रक्षार्थमिति।
धातुत्वेनौपदेशिकत्वमपि वक्तुं शक्यमिति भावः। आस्तेर्धातुत्वाद्धातु
प्रत्यया इति सूत्रोपक्रमग्रन्थस्तु प्राचामनुरोधेन बोध्यः। सीयुडपि

अनैमित्तिकत्वनबधेःपूर्वमेवेति भावः।असंभवादिति।यस्तु वधिषीष्टेत्या
दो सतिशिष्टत्वाद्वस्य स्वरबाधायेत्यर्थः।वधिषीष्टेति।तस्य स्थानिव
त्त्वात्वध्याभावे इतिभावः।न च हन्तेः सीयुटीसंरीविविनापि आर्धधातुक
स्येतीटापि सिध्यतीति तदंशस्यानर्थक्यापत्तसामर्थ्यादंतरंगस्य बाधादंश
स्य बाध इति शंकाशयः।त्रयादेशोस्त्वंतेति।स्त्वंतेति लुप्तषष्ठीकं।त्रयादेशाइत्ये
तत्सापेक्षस्य तस्य समासंभवादित्याकुः।विधायकत्वौचित्यादिति।निषेधवि
कल्पे विधि विकल्पस्य फलितत्वादि भावः।प्रसंगादिति।मनोरमायां तु अ
चापि प्रतिपदोक्तत्वान्नेति स्थितं।बहुगुमानिति।बहवो गावो यस्येति विग्र
हे बहोर्नञ्वदित्यंतोदात्तो बहुगुशब्दः।अचःपरस्मिन्।इयेषेत्यादेस्तु स्था
धत्वादिति।इष्टापितेपि षे-चारितार्थ्याभावाद्धेत्स पिबाध्यं।गुणसंभाव

नायामिति। नच अभ्यासग्रहण[illegible]दीर्घनाधिसागुणत्वंरू

लेरुक्तेरुक्तत्वात्व्यर्थोयं ग्रंथः वाच्यं। अभ्यासग्रहणसामर्थ्येन दृग्रसं

वनामादायाप्रवृत्तत्वात्पुरिभाषाप्रवर्तते इत्यर्थज्ञापनस्यैवौचित्यादि

त्याशयः। अत्रेदं चिंत्यं। असवर्णग्रहणाभावे ईषत्तुरित्यत्रैयणोपिप्र

वृत्तिसंभावनायाः सत्त्वादिनासामुख्येन निमित्तेन कथं दीर्घ इत्ति। य

दितु संभावनामात्रेण नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्तर्हि इयेषेत्यत्र कथं गुण

संभावनया दीर्घव्यावृत्तिरिति। सवर्णे यो विधिरिति। यण्लोपादि सा

हचर्येण सवर्णे कर्तव्ये इत्यर्थस्यैवौचित्यादित्ति पदोक्तपरिभाषयानु

स्वारादि साहचर्येण चत्रैपादिकस्यानुस्वारस्य यथा सस्यैव ग्रहणं

घचिंत्यमिदं। एतेनेति। यत्वापवादकत्वनिर्णयेनासवर्णे पर इत्यादि समा
धानं तु चिंत्यमेव। लोपमालोच्य प्रागेवाहमिति। यद्यत्राहं न स्यात्तर्हि लो
पः स्यादिति संभावनयेत्यर्थः। धर्मिग्राहकमानेन यद्यांतरंगेण बहिरंग
निमित्तविनाशाभावस्तथैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति सीरदेवोक्तं चिंत्यं। अ
सवर्णग्रहणाज्ञापनापरभाष्यविरोधात्। मास्त्विति। सौत्रिति रितितद
नित्यत्वेन सिध्यतीति भावः। सनुक्रग्रह इति। अदेनव्यूहपरिभाषानुमानां
कू तरंकु त्यानित्यत्वादेव न प्रवर्त्तत इति भावः। तथा चकैयटेनासिद्धवत्सूत्रेस्था
नइत्यत्रेत्य-ति। असिद्धवत्सूत्राभावे भाष्यकारापादितो दोषोऽत्र निवृत्ति इत्य

१९

रसाधनार्थमन्यथा ह्यंतरंगत्वादकादेशेन दशाप्तेः। स्युक्तमोरनाप्तनेदस्या
दिरिति। आदिना वक्ष्यमाणस्य प्रत्ययः स्यात्। शृदृ उभेऽभ्यस्त। आदेच उपदे
शे इत्यादिग्रहः। प्रत्ययवचनमिति। प्रत्यापत्तिका चित्कोपपाठः। त्वम
स मादिबाधनार्थमिति। मपर्यंतस्येत्यनुवृत्ताविदं। तदनुवृत्तौ त्वममादीनां
स्थानिवत्वेन युष्मदस्मदुत्वात् अनेनादेशविधानेऽप्राप्तविध्यर्थत्वमिति
विवेकः। त्वमावेकवचन इत्यत्र मपर्यंतस्येत्यनुवृत्तस्तदप्राप्तेरिति भावः।
मपर्यंतानुवृत्तिरेवेति। सर्वादेशत्वाभावाय मपर्यंतस्येत्यवश्यानुवर्त्य
नत्र यद्यंतरंगा आदेशास्युस्तर्हि प्रत्ययोत्तरपदयोर्मपर्यंतस्य न का

पि संभवइति। तस्यादेशविधानमनुपपन्नमिति तदाशयः। यत्तु कैयटेन सर्वादित्वा
द्यभावायतवममादयः स्थानि वत्कू[illegible]सर्थमनुवर्तनीयाः तवादीनां [illegible] प्रसंगे इत्य
र्थः। एवं सिद्धे मपर्यंतानुवृत्ति स्तया कृतं हस्वत मिहाद्यर्थालुकोबाधकत्वं ज्ञाप
यति। ततश्च तवाद्यनुवृत्ति सहितामपर्यंता - प्रवृत्त सप्रवृत्तयोः क्वचिन्नेत्यवं
रूपे सिध्यांतेइति। नत्र यत्त किं लक्ष्यत्वं किमनियमिति विचारस्तदायं न्यायः
यत्तु कार्ययोर्विचारः कस्मिन्कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्तते किं नेति तदानायं
न्याय इति बोध्यं। अस्तु वा सत्लुक्स्यैवेति। अत्र वाद्यसादिभ्यः क्विपून।
अनभिधानादिति बोध्यं। अनथापपक्षयोः फलभेदः स्यादिति बोध्यं
यश्चादेश इति। एवं चादेशरूपसमुदायका[illegible]निवृत्तावपि आदेशा

सरूपसूत्रस्य ... द्दारी साऽयमेव ...

यवनिमित्तकं कुर्वीरइति भावः। वतिनिर्देशादभावोदीति। स्थानिनि सतियत्का
र्यभावः आदेशोपितद्भावइतितच्चेकार्थमादेशनिमित्तकं तदवयवनिमित्तकं
वेत्यन्यदेतत्। लोपवचनसामर्थ्यादिति। ०यस्येतिलोपेनसिद्धेइति भावः। द्विपदि
कस्यादाविति। द्वौद्वौपादौदद्दातीत्यर्थेवुन्। अतएवश्चायसाविति। अतएवेत्यार
भ्यनभवतीत्यंतोग्रंथश्चिंत्यः। परादित्वेनऔरस्यसर्वनामस्थानसंज्ञाहेपि
श्चायसित्यादेस्तन्निरूपितांगत्वाभावात्। अत्राचइति। स्थर्यते। तेनाचएवय
आदेशः स्थानिवन्नतुहल्लादेशइत्यर्थः। तेनस्थूलादीनांयणादिलोपेगुणो
स्थवीयानित्यवादेशः। विंशतिशब्दस्यलोपेऽतोगुणइतिपररूपंसिध्यति।
स्पष्टंचेदमत्रैवभाष्ये। अन्यथादरिद्रितइतीएनस्यादिति। तनिपतिदरिद्रेतिसवि
ल्पितेट्त्वात्। वर्तामहलोआनिग्रहणादिति। प्रविकोर्ध्यगनइत्यादौलोपाद्विंसमिदं।

वस्तुतउपस्थितत्वाद्गुरूत्वरूपमेवसामान्यंगृह्यतइतिनदोषः। यद्वा लघुरेवपूर्वोय
स्मात्तस्माद्द्वपरइत्यर्थाश्रयणान्नदोषइतिकेचित्। अल्लोपात्परत्वान्नित्यत्वाच्चेद्
प्रवृत्तिः। नचलोपएकोचइडनिसः। यस्यलक्षणांतरेणेति न्यायाददोषइत्यपिके
चित्। केचित्तुत्वित्ति। तस्वीकारेहिपूर्वविधावितिव्यर्थंस्यादितिभावः। परनि
मित्तसाहचर्यबलीयस्त्वादिति। पूर्वोत्तरसाहचर्येणानादिष्टस्येवग्रहणाच्चेत्य
पिबोध्यं। तन्नुपरलोवेतिस्थितमिति। तथाचाऽल्लोपाश्रयणंनहचइतिभावः।
अन्यथाहीति। परिभाषाद्वयांगीकारे। प्रसारव्यानंविरूध्येतेति। निरपवादायाःस्था
पवाद्येति शेषः। राम्स्त्रीयेऽराम्स्त्रीयेचेति। बिल्वकादिभ्यश्छस्यलुगितिसूत्र
स्थः रयेनेयस्यादावीकारेनिर्दिष्टेनतत्सन्नियोगशिष्टनकारनिवृत्त्यर्थसन्नि
योगशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वपरकत्वंस एवास्थानिवत्त्वेनसिद्धत्वात्। पूर्व

स्यैवेति। ध्वनितं चेदं न वा संयोगस्यापूर्वत्वादित्यादिना भाष्ये ण। न चात्र तन्न्यूनतेति। यदि
ह्रियण् स्यात्तर्हि दीर्घो न स्यादिति तत्र किं तत्प्राप्तेति भावः। स्थानिवत्त्वेनेति। यत्तादेश
स्यदीर्घस्थानिकत्वेन यण् स्यादनपेक्ष्यापूर्वत्वेन दृष्टस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वा
प्रसक्तेश्चिंत्यमेतदित्याहुः। आभ्यासरूपस्यत्वे इति। इदं चिंत्यं पूर्वमेवाभ्यासविकारे
बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वमेव रूपस्य स्य जातत्वेन पुनरप्रवृत्तेः। किंच वार्णादां
गमपरिभाषया पूर्वरूपस्यत्वमेवोचितं। अन्यथा ऊरवत्कुरित्यसिद्ध्यापत्तिः सामा
श्रय एवं सति नियमस्याप्रयोजकत्वात्। यत्तूपधाभूताचू संबंधि यदेकादेशाभिन्नं
कार्यं आगमागमिभावस्यान्यादेशिभावान्यतरसंबंधेन यस्तत्संबंधीतत्संबध्यां
गकार्यत्वं व्याश्रयत्वमिति तन्न। शुनेत्यात्तवप्रसंगादित्याहुः। पूर्वस्यैवेति। इदं च विप्र
तिषेधसूत्रे भाष्ये यटयोर्ध्वनितं। पूर्वत्वादिति। वस्तुतोंतरंगत्वात्तद्वृद्धिः। लोपा
त्प्राक् राल्लोपाविति लुगि स्थानिकवत्वाद्यपेक्षमिति दिक्। क्विचि अल्लोपेति।

किन्तु न। अप्रत्ययादित्यनेन बाधात्। उवङीति। इदं च यगंतात् क्ङिति यभि
प्रायेण। तन्मते यत्तु तथाप्यनिष्टं भवत्येवेति बोध्यं। अनापत्येति। अंगध्या
दिविधावुद्देशतावच्छेदकावृत्तेः हृतो छिन्नेन स्वाभाविकमनादिष्टादचः पू
र्वत्वं नापि स्थानिद्वारा। अकारस्येव वृद्धिं प्रति स्थानिवत्वादित्याशयः। ज्ञा
पकादिति। इदं च ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्यस्यां परिभाषायामुपष्टंभकमि
तिबोध्यं। परत्वात् वृद्धिरिति। न च टिलोपोत्तरमचः परस्मिन्नित्यतिदेशेन [illegible]
प्राप्तत्वात्तत्र चेत् प्राधान्यात् कार्यातिदेशो लक्षणान्तरेण प्राप्तेर्वृद्धेरनित्यत्वमि
मिवाच्यं। शास्त्रातिदेशापेक्षस्यापि तत्रांगीकारात्। किं चातिदेशेन नापूर्वं का
र्यं विधीयते किंतु निमित्तारोपेणेत्युक्तं। वदिघदिति वाक्यात्तथैव प्रतीतेः।

८९

अत एव वइनादीन् बाधित्वापरत्वाज्जरसि तिसृ गच्छते। पुंद्भेति। अचः परस्मिन्नि
ति स्थानिवत्वादिति भावः। अव्लुत व्यूहेति। शाबुपलतेः पूर्वमेवांतरंगत्वेनाग्दुला
इसस्य प्रवृत्तत्वेन तस्यामस्थायां निमित्तविनाशसंभावनाभावात् इतौ हा
ग्दुलो शापि च तद्रुद्रुगुणवृध्यारप्राप्तत्वात्त्रिंसमेतदिति कश्चित्। इति स्थि
ग्दुलो शापि च... ध्यारप्रात्सत्वात्रिंसमेतदिति कश्चित्। इति स्थि
तेरिति। अव्लुत व्यूहपरिभाषया आग्दुलाइसस्याप्रवृत्तिः। निषेधादिति। ना
ग्लोपीति निषेधाद्येसपि बोध्यं। अव्लुत व्यूहेति। अत एव सोध्यितिरित्यादे
तद्धारणायसमर्थमहेतां सार्थकं। ~~असिद्धेति~~ निषेधादिति। पूर्वस्ये
वेति व्याख्यानादपि तदभावो बोध्यः। असिद्धत्वादिति। आभीयत्वेन। आ
तो लोपाभाव इति। आतो लोप इटि चेति निषेधारंभाद्येति। उत्तरसूत्रे स्वर

म्रहो लिंगं। खज्ञपतीति। अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति न्याया
त्पूर्वमेव लुकि खाजिय स्यैव भसंज्ञेति समानाविधिके हीम दत्त बाध इति
भावः। वार्त्तिकादिति। आर्धधातुकस्येत्यपि परसप्तमी मतेनेदं। विषयसप्तमी
हेतु स्थानिवद्भावस्यानुपयोगः। सिज्लुग्निमित्तं गतस्य स्यस्य न एव सत्वात्। स्थानिव
द्भावस्य हि सनिषेधः विषयसप्तमीत्वे चार्धधातुक इत्यस्यावश्यकं। अन्यथा य
त्वावधिषी वृहात्वे प्रत्ययस्य रस्य बाधः स्यादित्युक्तं प्राक्। वस्तुतो विषयसप्तमी
त्वेपि सिच्चार सोपत्तोक्षिप्त धातुत्वाय स्थानिवद्भाव आवश्यक एवेति न निषे
धेन वृद्धिप्रतिबंधो वार्त्तिकेन युक्त एव। वधकमित्यादौ कुन माश्रियेदं भा
ष्यप्रत्याख्यातमिति न भ्रमितव्यं। तस्योदाहरणा विशेषेऽन्यथा सिद्धमा
त्रपरत्वात्। अदंतत्वमाश्रित्य प्रसारव्यानस्य हनो वधलिङि सत्र माश्रौ

ध्वनितत्वाच्च। न च वध हिंसायामिति भौवादिके सद्वृद्धिरूपस्याभीष्टत्वा
दिदं व्यर्थमिति वाच्यं। गतौ चारितार्थ्यात्। तस्य कोचित्कत्वाच्च। अत एव
हनो वध लिङीत्यस्मिन्योगे न वधादेशविधानं चरितार्थं। अन्यथा वधे
रेवायं विदध्यात्। हनो घञस्तु वापीष्टत्वाच्च। वधस्य प्रसयान्तनि
पातनेनान्तोदात्तत्वस्यापि सुलभत्वाच्च। किंच अपूर्व्यर्थ एव सिद्धां
तेपि वधशब्दस्यान्तोदात्तेन बहुत्तरपदप्रकृतिस्वरापूर्स्वरयोर्वि
शेषाभावेन घञन्तस्यैव घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वमिष्टस्यापि बहुश
स्पष्टत्वात् अस्तु वा सोपसर्गनिवृत्त्यर्थं तदिति दिक्। अंशादिति। नञ्सु
भ्यां परस्य बहुत्तरपदके समासेऽन्त्यात्पूर्वमुदात्तं बहुव्रीहावित्यर्थः॥ आ

श्रीयमाणायामिति। स्थानिप्रयुक्तमेवातिदिश्यते न तादेशप्रयुक्तं वा
र्यत इति पक्षस्वीकारे इत्यर्थः। अकुर्व्याशामिति। अकुस्त[illegible] आशा
मिति स्थिते पूर्वपरयणादेशे उकारलोपः प्राप्नोति। पूर्वपूर्वयणादेशे
उकाराभावात्कस्य लोपः स्यादिति। न परान्तरङ्गति। [illegible]
पूर्वत्वस्य सत्त्वादिति। न च वाक्यसंस्कारपक्षेपि अल्लोपशास्त्रशिरोशास्त्रयोर्युगपत्
त्स्यात्तस्य दुर्लभत्वं। न च परत्वाद्व्यवस्थाविप्रतिषेधाभावादिति वाच्यं। येन क्रमे
णावर्णानामुच्चारणं तेन न क्रमे [illegible] संस्कारस्योचितत्वादित्याहुः। वचनसामर्थ्या
दिति। षषष्ठ्यादिवचनादित्येतत्सामर्थ्यादित्यर्थः। एवं च द्वितीयादचऊर्ध्वस्य लो
पविधिसामर्थ्याद्वसंज्ञायां स्थानिवत्त्वं न। पदसंज्ञायां तु भवत्येव। वार्त्तिकस्तु
एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इत्यनेन वार्त्तिकः सिद्ध इत्यर्थः।

५१

अत एव गणयतीत्यादौ न वृद्धिः। अत्रायदि

पक्षेपीति। परसप्तमीपक्ष एवेत्यर्थः। अत एव गणयतीत्यादौ न वृद्धिः। अत्रोयदि पक्षेपीति। परसप्तमीपक्ष एवेत्यर्थः। अत एव ... कृतमिति। इक्ष्वेधितेत्यादौ

त्यच् ग्रहणं न्यायलभ्यार्थस्यैवानुवाद इति भावः। ... निर्ग्रहणं न त इत्यर्थकं तयोः चा

दिव्याख्याया चरितार्थे। किंच ग्रहणं न विशेषणस्य निर्ग्रहणं न इत्यर्थकं तयोश्चा

रितार्थ्यं। विषयसप्तमीपक्षेपि संभवति। फलं तु जुगुप्सत इत्यादौ युच् व्यावृत्ति

रेवेति चिंत्यमेन दिग्याहुः। अत एवेति। पूर्ववृत्तनाख्येयपि बोध्यं। क्रमेवेति। अ

त्रभानचार्यमेव भाष्यप्रयोग इति बोध्यं। करिष्यत इति। तच्च पंचभिश्चर्मभि

क्रीतः पटः पंचचर्म इत्यादि सिध्यर्थमावश्यकमिति भावः। सिध्याप्तेश्चे

ति। कृतेऽनुस्वारग्रहणे साहचर्यात् परसवर्णस्यैव ग्रहणमिति भावः। ए

वं च तत्र सगंधश्चिस्समिति ध्वनितं। तत्त्वामादिकमिति। नांतस्य धातुत्वेन

वकारस्य धातूपधत्वाभावादिति भावः। आलोच्येति। एवं सति तपरकरणवै
यर्थ्यापत्तेरेवमादाया हुतव्यूह परिभाषाऽप्रवृत्तेरावश्यकत्वेनाचिंत्यमेनच्चिं
त्यमेतत्। तपरकरणं हि आत इयातो लोपव्यावृत्यर्थमित्याहुः। घिकारे इति। घि
चेति सूत्रमारभ्य सलोपे विधाकेषु सिचो लोप इति वाच्यमित्यर्थः। नापि सिद्धं।
बहिरंगस्यासिद्धत्वादपीति बोध्यं। काविति। सप्तम्या ... देश इत्यनेन संबंधे द्वि
मिति। अन्यथा नैवक्षायत इत्यवद्वेति भावः। तपक्षो भवइति बोध्यं। विशब्द
निवर्तेनऊकारान्तस्य धातुत्वाभावात्। सुसाधमिति। तथा चपूरिति कौलुस ...
र्य इति पंचम्यंतं सप्तम्यंतं वा यचाच्पूपदं तत्रैव तदेतिर्मेजंत सूत्रे सिद्धां
तादित्याहुः। यद्यपीति चिंत्यमेतत् द्विर्वचारद्विर्वनाहि पिफलमेदान्

भिरनुबंधकृपरिभाषापेक्षणात्। अस्तु क्वाविति। क्विपिकृते दुर्वारत्वं। द्विवो
धातुत्वाभावात्। उक्तकार्यमिति। न चांतरंगत्वात्पूर्वमेव यत्। अंतरंगान
पीतिन्यायात्। एतेनांतरंगानपीतिन्यायः सामासिकलुग्विषय इति
तत्त्वात्सूत्रस्य कैयटः परास्तः। अत एव वक्ष्यमाणनपुंसकादिति लुको बल
वत्वं एङ्ह्रस्वादिति सूत्रे भाष्योक्तं संगच्छते। अत्र हि आर्ह्ये यट्कि न स्या
गुरू ध्यर्थे ति लुक् कृते ङिते ति ङीपो लुक्। स्थानिवत्वादिति। एतत्सूत्रस्य भाष्यरी
त्या पुंवद्भावे स्वीकारे लुयस्येति लोपप्रसंग इति बोध्यं। स्थितत्वादिति।
यत्वे तदर्थं कल्पनायां मानाभावः। पट यतीत्यत्र उपधासंज्ञा सत्वेप्युपधा
या ङित्वे [illegible] यत्परत्वाभावेन वृद्धेरप्राप्तेः। टिलोपस्य स्थानिवत्वात्।
अत एव चङ्परनिर्ह्रासे ग्रहणस्य ज्ञापकता युक्ता वारिआरभ्य दित्सो पावु

वधात्वेपितस्याश्वङ्परत्वाच्चूपरसाभावेनह्रस्वाप्राप्तेरिति तन्न। तत्र ह्योपधासं
ज्ञायाइष्टत्वेपटत्वशब्देऽस्यालः पूर्वउपधा भवतिवा शब्देऽस्योलः पूर्वउपधासं
ज्ञोभवभवतीत्यादिवाक्यानां कार्यकालत्वे वृद्धिह्रस्वविधायके चूपस्थितिः सा
मथ्यात् स्थानिवद्भावस्तत्र व्यवधाने पिवृद्धिह्रस्वादिस्यात्। अतः प्रत्ययवि
धाविशावश्यकं। एवं च चङ्परनिर्ह्रासग्रहणं ज्ञापकमपि सम्यगेवेति भाष्या
शयमोक्तुः। यलोपइ नियकारस्योपधात्वात् सूर्यतिष्येत्यनेनेनिभावः। वारि
आरव्य[illegible]दिति। यत्तु नाग्लोपीति सूत्रे स्थानिवद्भावविरोधादिदं चिंत्यं। त
थाहि तत्र स्थानिवद्भावेनाग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यं शंकितं। अग्लोपिग्र
हणसामर्थ्याच्चागन्न ग्लोपि ग्रहणमिति समुक्तं। एतन्निषेधप्रवृत्तौ च लघद सं
गतिः स्पष्टैवेति। नन्वेतद्भाष्यस्य प्रौढिवादपरतावश्यकत्वात्।

दिति। इदं परमतानुवादमात्रं। सामर्थ्यादिति। अन्यथा चिण्णमुलो[illegible]
मितां ह्रस्व इत्यनुवर्तमानह्रस्वमेव विकल्पयेत्। आर्तिकेति। [illegible]
त्रङः सिधुट्व्यावर्त्यमिदं वार्तिकं। न चात्र सकाराभावादेव धुत्वे तिवा
च्यं। सकारोपदेश एवायमिति सिद्धांतात्। ननु प्रमाणं नास्तीत्यत आह म
धुगिति। मधुश्चुतमाचष्ट इति णिचि टिलोपे क्विपि रूपमिदं। प्राप्नोतीति
शाकारादेशे इति शेषः। इष्टं त्वेवैतदिति। किं तदुदाहरणोपरभाष्यप्रा
माण्याद्विज्ञायते। ननु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भवा[illegible]
सवर्णादृग्रूपमत आह। सकार इति। को लुप्तमिति। तस्य दोष इति हनं तं
रस्येति न्यायात्पूर्वत्रासिद्ध इत्यस्यैव निषेध इति भावः। परत्वस्या
श्रयतो दृढतरप्रमाणाभावान्लक्ष्ये महेस्तगिति कैयटस्यासंगत

तापत्तेश्चिंत्योयंकयदइत्याहुः। माधवइति। सत्वमहणापकर्षपक्षेपि प्रथमो
पस्थितसूत्रेऽकरणमस्सलोपि क्वचिल्लोपार्थस्येनयत्नः। यत्नाः प्रतिषे
धइतिवार्तिकात्। किंतुतद्भिन्नस्यैवेति प्रथमपक्षेपिमाधवोरमणीयए
वेत्याहुः। व्यवधानमिति। निलयतेदुलयतेइत्यादौअव्यवधानेचरिता
र्थत्वादिदंचिंत्यं। नचतथासति निरदुरोरयता विसेवब्रूयात्इतिवाच्यं। दु
स्थितमयनमित्यादौवयतिप्रत्युपसर्गत्वाभावेपिप्रसंगात्। अतोरेफवि
शेषणापक्षोदुष्टएव। तस्मादद्यपक्षेप्लायतइत्यादिसिध्यर्थमेवल
त्वेप्रतिप्रसवः कार्यइतितत्त्वं। एकदेशविकृतस्येति। इदंचिंत्यं। आनुमा
निकस्यान्यादेशाभावसत्वेपिकरणस्यानर्थत्वेनदंतस्यापितत्वेनतथा
स्यान्यादेशाभावकल्पनेमानाभावः। आनुमानिकस्यार्थत्वयेवंविशांनेः

अतएव भाष्ये एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यमित्युक्तम्। अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन प्रत्याख्यातं। बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाज्ज्ञापकं दुरितिवक्तुमुचितं। व्याख्यानद्वयमिति। सामीप्यन धातौ विशेषणानकारेव इति भावः। [illegible] दुरदितीति। दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधादित्यस्य नामीत्युक्तमिति। अन्यथानुशोसिद्धत्वादेवतत्रापि न भवतीति तद्व्यर्थं सत् ज्ञापकमिति भावः। अचियइति। सिध्यसाध्यसमभिव्याहारइतिन्यायेनाचि निमित्ताद्देशाइत्यर्थः। इदंच आतओणलइत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्फुटं। सति योऽजादेशइति। अत्रापि पक्षेतादृशप्रत्ययनिमित्तकोऽजादेशइत्यर्थः। अज्ञापकेति। अजादौ प्रत्यये व्यवहितेपि स्थानिवदितिव्याख्यान्तरं कल्पने। अस्मिंश्च सामर्थ्यान्न तन्निमित्तत्वप्रतिपत्तिरिति भावः। निर्वाह इति। सप्तम्या

परत्वे लब्धे पुनः परस्मिन्नित्यनुवर्तनादर्थाधिकाराद्वेति भावः। अपीप्यदि
त्यत्रेति। लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य। निङ्भिन्नेन व्यवहितेति। द्वित्वनिमित्ते
सन्नादाविति शेषः। इत्यादयोपीति। तथा च द्वित्वनिमित्तत्वमेव नास्तीति भावः।
अशीति। अशीतीति पर्युदासइत्यर्थः। संगच्छत इति। अन्यथा चतुर इत्यस्य लो
पः स्यादिति भावः। प्रातिशाख्येति। परसप्तमीपक्षमभ्युपेत्यापि कश्चित्। आ
तं शिनीति। अत एव कप्रत्ययबाधनार्थं क्वा वामश्चेति सूत्रे कुम्बेओः पुनरस्य
विधानमर्थवदित्याहुः। विशेषेति। अजग्रहणाभावे रूपातिदेशे प्रमाणाभा
वादिति भावः। अभावेति। एतेन लक्षानुरोधाद्रूपातिदेशाश्रयणे दोष
इत्यपास्तं। निरवकाशत्वादिति। ननु तादृशस्य विधेर्विशिष्यकल्पने मा
नाभावः। सूत्रं तु तदतिरिक्ते चरितार्थमिति चेन्न। उभयथाग्रहणेन पु

थग्व्यापारबोधनाद्धलादिः शेषस्यैव विभाषाश्वेरित्यस्यापि बाधापत्तिरितिभा
वः। युगपत्प्राप्तेश्च बाध्यबाधकभावो भावः। किंच वार्त्तिकमावश्यकं। विभा
षाश्वेरित्यस्याभावे प्राप्तस्य लिट्यभ्यासस्येत्यस्याभावायेति दिक्। शेषना
द्वस्यादिति। नच संप्रसारणापूर्वत्वमल्लादेशस्यैव। तस्य द्वित्वनिमित्ताच्
निमित्तत्वाभावात्। दिगिति। व्यवधानान्निषेधाप्रवृत्तेः संप्रसारणसाम
र्थ्याद्व्यवहितेनिषेधप्रवृत्तावपि एकवर्णव्यवधाने व्यथो लिटीत्यादौ चा
रितार्थ्येन प्रकृतेनकवर्णव्यवधाने प्रवृत्तौ मानाभावाच्चिन्त्यमेतत्। त
स्मादीड्जानेईजार्थेरत्यवत्तावदेकं प्रयोजनमित्याहुः। विशेषाभावा
दिति। अस्मिन्पक्षे तो चङीति सूत्रे शीङ्ग्रहणं कर्तव्यं पक्षान्तरे तु बनेति
फले विशेषोस्त्येवेति केचित्। शीञ्चैवेति। नन्वेकेनेत्यस्तु शीञ्चैवेति कुतः

द्वनशब्दाद्याचारक्विबंतात्सनि ण्युटाप्येकेनैव व्यवधानस्य संभवात्। न च प्रत्ययल
क्षणेन क्विब्व्यस्तीति द्वाभ्यां व्यवधानं। तस्य स्थानिवत्सूत्रे कृत्यमयानिवृत्तौ व्यापा
राभावादिति चेन्न। प्रकृतसूत्रेति। द्विर्वचनेयताऽयवायावाः। इकृत्त्यारभ्य
स्पष्टमेवेदिति। संतोगंथश्लिष्यः। इति कमुधातुमनोरमात्पनमनोरमापूर्वापरे
स्तग्रंथपर्यालोचनया लभ्यते। तत्र तन्मतेन सिद्धांते नैव योजितमिति वा समाधे
यं। न्यायादिति। इयङ् स्थापवादस्याप्युपलक्षकं रसप्याद्युः। इत्यादौ व्यवधा वा
दिति। अंतरंगत्वाद्धित्वात्पूर्वमिति भावः। सजातीयेति। अभ्यासोत्तरखंडेऽव
र्णीयवचलभ्यत इति। न ह्यौ अद्धिति तथा। ज्ञापकमिति लोपदेवस्येति लोपः।
इति कौस्तुभे विषमव्याख्यायामष्टमाह्निकं।। ।। ७७।। अदर्शनं लोपः। अर्थ
स्यैषा संज्ञा न त्विति न च स्य रूपमप्यर्थः। तदतिरिक्तस्याभावरूपस्यार्थस्य
विवक्षितत्वात्। महासंज्ञेति लोपनं लोप इति। न हि शब्दो लोपनक्रिया। लो

कृतोवेति। अर्थान्तरस्यार्थः अत्र द्वितीयामाधिकरणकपठकर्मिकोपादनक्रियेत्य
त्र तात्पर्यं न तु ग्राममुपविश्येत्यत्रेति ध्येयं। सिद्धत्वादिति। अग्निरूपितांग
त्वाभावात् वृद्धेरप्रसंगइत्यपि बोध्यं। अंगसंज्ञादिविधानप्रतिबाह्या। प
रिभाषाप्रवृत्तेरिति। किंच लोप सर्वादेशाहे तस्य लोप सूत्रे तस्य ग्रहणं अन
र्थकं स्यात्। न हि सर्वादेशार्थमिति स्थितं। बहोर्लोप इत्यस्य सर्वादेशाहे भू
मीति निर्देशानुपपत्ति

[OrderDescription]
,CREATED=29.09.20 15:41
,TRANSFERRED=2020/09/29 at 15:57:04
,PAGES=110
,TYPE=STD
,NAME=S0003766
,Book Name=M-1631-SHABDKOSHTUBH TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,